

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΤΡΟΣ Φ. ΧΑΡΙΛΑΟΥ

“ΕΘΟΣ” ΚΑΙ “ΠΑΙΔΕΙΑ” ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ADAM FERGUSON

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

“ΕΘΟΣ” ΚΑΙ “ΠΑΙΔΕΙΑ” ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ADAM FERGUSON

Πέτρος Φ. Χαριλάου, Ιωάννινα 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΤΡΟΣ Φ. ΧΑΡΙΛΑΟΥ

“ΕΘΟΣ” ΚΑΙ “ΠΑΙΔΕΙΑ” ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ADAM FERGUSON

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Διονύσιος Δρόσος**, Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (επιβλέπων)
2. **Μαρία Πουρνάρη**, Αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Θανάσης Σακελλαριάδης**, Επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρουσίας μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	6
Συνοπτική βιογραφία	8
Εισαγωγικά	15
1. Η θέση του φιλοσόφου στον σκωτικό Διαφωτισμό	24
2. Προς μια νέα ηθική προσέγγιση	36
3. Η παιδαγωγική του ταυτότητα	40
4. Η συνάφεια Ηθικής και Πολιτικής επιστήμης	49
5. Περί Πολιτικής Αρετολογίας	54
6. Η ατελής ανθρώπινη φύση υπό το πρίσμα της συνεχούς της προόδου	61
7. Η αποενοχοποίηση των εγγενών τάσεων και παθών στον δρόμο για την αρετή	67
8. Το Θείο κληροδότημα της ευμενούς μας φύσης	75
9. Η στρατιωτική διάσταση του πολίτη	82
10. Το έθος ως προβληματική	87
11. Η συμβολή των εθνών στην πρόοδο των κοινωνιών	93
Συμπεράσματα	104
Επίλογος	111
Βιβλιογραφία	113

Πρόλογος

Η επιλογή και ενασχόληση μου με το έργο του Άνταμ Φέργκιουσον στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών, αποτελεί μέρος του ευρύτερου προβληματισμού μου γύρω από τον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας αλλά και ειδικότερα στο τεράστιο ενδιαφέρον που συνεχώς έγκριτοι επιστήμονες και μελετητές δείχνουν και τον σημαίνοντα ρόλο που κρίνουν πως παρουσιάζει η μελέτη των φιλοσοφικών ιδεών της περιόδου του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και επιπλέον της ιδιαιτερότητας του φαινομένου που οι ιστορικοί της φιλοσοφίας ονομάζουν «σκωτικό Διαφωτισμό».

Έχοντας επίγνωση της δέουσας σοβαρότητας και επιστημονικής πληρότητας που απαιτείται για ένα τέτοιο εγχείρημα, καθώς και της σεμνότητας που χρειάζεται να χαρακτηρίζει τη σκέψη του κάθε σπουδαστή καθόλη την διάρκεια της διαδικασίας της συγγραφής μιας επιστημονικής εργασίας (τόσο στο χώρο της νεότερης φιλοσοφίας όσο και ευρύτερα), θα επιχειρήσω στην παρούσα εργασία να ξεδιπλώσω την σκέψη του Σκώτου φιλοσόφου γύρω από την πραγμάτευση του στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας, των παιδαγωγικών του απόψεων σχετικά, καθώς και μια προσέγγιση του ρόλου των εθών (habit¹) στην όλη προβληματική του. Στην παρούσα εργασία ασχολήθηκα κατά βάση με τα δύο σημαντικότερα έργα του φιλοσόφου, το *Δοκίμιο για την ιστορία της αστικής κοινωνίας*² και το *Αρχές της ηθικής και πολιτικής επιστήμης*³, λαμβάνοντας υπόψιν συνδυαστικά μελέτες για το έργο του φιλοσόφου από την διεθνή βιβλιογραφία. Ας αναφερθεί στο σημείο αυτό το σχετικό κενό που υπάρχει στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, με ελάχιστες εξαιρέσεις-σ'αυτές φυσικά συμπεριλαμβάνεται το έργο του

---

¹Χρησιμοποιώ ως απόδοση στο όρο «habit» τον ελληνικό όρο «έθος», θέλοντας έτσι να τονίσω τις εννοιολογικές διαφορές του σε σχέση με τα όμοια του «έξη» και «απλή συνήθεια» (custom, used to). Με το έθος δηλώνεται η συνήθεια, ο μηχανισμός εκείνος που λειτουργεί ακούσια έχοντας ως βάση τον εθισμό-τα εθιμικά πρότυπα και είναι αποτέλεσμα των διαφόρων εκφράσεων που μια ομάδα έχει ενσταλάξει στο άτομο. Παρόμοια το έθος (habit) χρησιμοποιείται συχνά και από άλλους σύγχρονους του φιλοσόφους, τονίζοντας τον σημαίνοντα ρόλο του στην διαμόρφωση του ηθικού πράττειν του ατόμου (πχ Hume). (Για την συγκεκριμένη απόδοση του όρου «Habit» Βλέπε επίσης Πουρνάρη Μ. (2005) ,Εισαγωγή στο: Ντεΐβιντ Χιούμ, Πραγματεία για την ανθρώπινη Φύση, εκδόσεις Πατάκη σελ.43

² Ferguson A. *An essay on the history of civil society 1767*, Edinburgh university press 1966 (στο εξής Essay)

³ Ferguson A. (1973), *Principles of Moral and Political Science* , 2 vols. (New York: AMS Press) (στο εξής Principles)

αξιότιμου καθηγητού μου Δ. Γ. Δρόσου⁴ - κάνοντας το παρόν εγχείρημα αμφότερα δυσχερές και δελεαστικό. Κατόπιν και των παραπάνω ως ξεκαθαριστεί πως τυχόν μεταφραστικά και λοιπά ατοπήματα βαραίνουν αποκλειστικά τον υποφαινόμενο, συνεπεία της συγγραφικής και ερευνητικής του ανωριμότητας.

Για το ταξίδι μου αυτό, οφείλω θερμά να ευχαριστήσω τον τομέα φιλοσοφίας του πανεπιστημίου Ιωαννίνων που μου έδωσε την ευκαιρία καθώς και τον επιβλέποντα καθηγητή μου για την συνεχή ενθάρρυνση και καθοδήγηση του με τρόπο ώστε το ευκαίριο αυτό πρόταγμα μου να γίνει τελικά εφικτό.

---

⁴Χρήζουν ιδιαίτερης μνημόνευσης οι δύο μελέτες του καθηγητού μου κ. Διονύση Γ.Δρόσου, «Αρετές και συμφέροντα, η βρετανική ηθική σκεψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας, εκδ.Σαββάλας, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2008» καθώς και «Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας, Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό, εκδ.Νήσος, Αθήνα 2016. Η γενικότερη συμβολή του στην προβολή και διδασκαλία των σημαντικότερων στιγμών του σκωτικού Διαφωτισμού, καθώς και η ιδιαίτερη εντρύφηση του στα έργα των A. Smith και D.Hume αποτελούν ευτυχή συγκυρία για τον υποφαινόμενο αλλά και Θείο δώρο για την σύγχρονη ελληνική διάνοηση, δίνοντας τις απαιτούμενες βάσεις για περαιτέρω ενασχόληση από τους νέους μελετητές.

Συνοπτική βιογραφία

Θα χαρακτηριζόταν ανάρμοστο ίσως να ξεκινήσω την παρούσα εργασία χωρίς να γίνει μια στοιχειώδης έστω αναφορά στα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής του Φιλοσόφου. Με το εγχείρημα αυτό στοχεύω σε μια πληρέστερη απεικόνιση των βιωμάτων του φιλοσόφου, καθώς στην περίπτωση του Φέργκιουσον η γενικότερη στάση του απέναντι στους προβληματισμούς που εγείρονται στους κύκλους των Σκώτων διανοουμένων και στο ευρύτερο ευρωπαϊκό σκηνικό την συγκεκριμένη περίοδο (τέλη 18ου αρχές 19ου αιώνα), φαίνεται πως διαμορφώνεται και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό μέσα και από τον συγκερασμό των εμπειριών του.

Ο Άνταμ Φέργκιουσον (Adam Ferguson) γεννήθηκε στο Λογκιεράιτ (Logierait)⁵ του Πέρθσερ (Perthshire) στις 20 Ιουνίου 1723. Ήταν γιος πρεσβυτεριανού εφημέριου⁶ προερχόμενου από τα Highlands με καλές διασυνδέσεις⁷, γεγονός που βοήθησε τον φιλόσοφο να μεγαλώσει μέσα σε ένα περιβάλλον που ευνοεί την καλλιέργεια των αρετών του πνεύματος και της τιμής-βασικές αρετές για τους Σκώτους των Υψιπέδων (Highlands).

Μαθήτευσε αρχικά κοντά στον πατέρα του και στο σχολείο της ενορία του και στην συνέχεια στο κοινοτικό σχολείο του Περθ. Εκεί καταφέρνει να αριστεύσει στην μελέτη των κλασικών και στην συγγραφή δοκιμίων, μαθήματα τα οποία κρίνονταν σημαντικότερα για την σκωτική κοινωνία των Υψιπέδων (Highlands), καθώς υπήρχε το γλωσσικό πρόβλημα της εποχής (επιτακτική ανάγκη υιοθέτησης της αγγλικής γλώσσας λόγω ένταξης της Σκωτίας στην κοινοπολιτεία το 1707). Στη συνέχεια εγγράφεται στο πανεπιστήμιο του Σεντ Άντριους (St. Andrews) όπου και

---

⁵Ένα χωρίο που βρίσκεται στην άκρη της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ των Αγγλόφωνων εκμοντερνισμένων Lowlands και των πιο υπανάπτυκτων συντηρητικών Highlands όπου ομιλείται η παραδοσιακή Γαελική της Σκωτίας.

⁶Η Testa D. A. (2007) μας πληροφορεί πως για το ίδιο επάγγελμα στόχευε να προετοιμάσει κατάλληλα και τον ίδιο. Ο πατέρας ονομαζόταν επίσης Adam Fergusson και ο φιλόσοφος αφαίρεσε το δεύτερο (s) από το δικό του Επώνυμο εισχωρώντας ενήλικας πια στην εκμοντερνισμένη κοινωνία των Lowlands .

⁷Μνημονεύεται μεταξύ άλλων, μια στενή οικογενειακή σύνδεση με τον Δούκα του Αργκάιλ (duke of Argyll).

αποφοιτά το Μάιο του 1742. Επίσης και εδώ καταφέρνει να διαπρέψει στις επιστήμες της μελέτης των κλασικών, στα μαθηματικά και την μεταφυσική. Επόμενος σταθμός στην εκπαίδευση του η θεολογία, ξεκινώντας αρχικά στο πανεπιστήμιο του Σεντ Άντριους και συνεχίζοντας στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου.

Το 1745 (σημαντική χρονιά για τους Σκώτους των Υψιπέδων καθώς σημαδεύεται από την εξέγερση των Ιακωβιτών⁸) διακόπτει τις σπουδές του αποδεχόμενος την πρόταση για να ενταχθεί στο ένδοξο 42^ο σύνταγμα των Χάιλαντερς γνωστότερο ως Μπλακ Γουότς (Black Watch)⁹. Το συγκεκριμένο σύνταγμα στήριζε τις δυνάμεις της κοινοπολιτείας στον υπό εξέλιξη πόλεμο για την Αυστριακή διαδοχή.¹⁰ Εκεί ο Φέργκιουσον καλείται να υπηρετήσει ως αναπληρωτής εφημέριος λόγω και της άπταιστης γνώσης του της Γαελικής, η οποία κρινόταν απαραίτητη για τα κηρύγματα προς τους στρατιώτες. Αρκετά είναι τα περιστατικά που αναφέρονται στην ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία του Φέργκιουσον στα πεδία των μαχών. Στην μάχη του Φοντενούα στην Φλάνδρα (Fontenoy 1745) η συμμετοχή του εξυμνείται, έχοντας θέσει σε ίδιο κίνδυνο με τους υπόλοιπους απλούς στρατιώτες τον εαυτό του, προτάσσοντας το ξίφος του κατά του εχθρού στην πρώτη γραμμή, κατά παράβαση των διαταγών των ανωτέρων του. Η συγκεκριμένη αναφορά αν και δεν αντιμετωπίζεται από τους μελετητές του ως ιστορική πραγματικότητα, εν τούτοις η συχνή παρουσίαση του από αυτούς, αποσκοπεί ίσως στο να επιδείξει το ατρόμητο, ένδοξο και ανδρείο πνεύμα του καθώς και γενικότερα το ενάρετο φιλοπόλεμο στοιχείο του χαρακτήρα του, τονίζοντας έτσι και τα κοινά του στοιχεία με τους σκώτους των Υψιπέδων

---

⁸1745-1746 Προσπάθεια Εδουάρδου Στιούαρτ για ανάκτηση του θρόνου της Σκωτίας-Καταπνίγεται με ολέθριες συνέπειες για τους γηγενείς.

⁹Το σύνταγμα 42 (Highlanders Black Watch), που ιδρύθηκε το 1745, αποτέλεσε τον οπλισμένο βραχίονα της βρετανικής πολιτικής στα Υψίπεδα της Σκωτίας, ενώ διακρίθηκε για την στρατιωτική δράση του στους πολέμους της αυστριακής διαδοχής. Δρόσος Γ.Δ. (2016) σ.644

¹⁰1740-1748 Πόλεμος για την αυστριακή διαδοχή. (Συμμετείχαν οι περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις για το ερώτημα αν θα έπρεπε η Μαρία Θηρεσία να είναι επικεφαλής του οίκου των Αψβούργων. Αποτέλεσμα η διατήρηση του Αυστριακού θρόνου από την ίδια.)

(Highlands)¹¹. Τελικά το 1746 γίνεται κύριος εφημέριος του τάγματος και διατηρεί την θέση του μέχρι την αποστράτευση του εννέα χρόνια μετά. Θα παραιτηθεί της θέσης του στο σύνταγμα των Μπλακ Γουότς, εγκαταλείποντας ταυτόχρονα μαζί και την γενικότερη καριέρα του εφημέριου και αφήνοντας ανολοκλήρωτες τις θεολογικές του σπουδές (το 1754). Ο ίδιος μέσα από μια επιστολή του στον Άνταμ Σμίθ, τον παρακινεί να τον προσφωνεί πλέον ως έκπτωτο και λαϊκό και όχι ως ιερέα¹².

Αφού περάσει ένα μικρό χρονικό διάστημα χωρίς ουσιαστική εργασία, τελικά εργοδοτείται ως παιδαγωγός από κάποιο Σκώτο φοιτητή νομικής, που τον αναφέρει στην αλληλογραφία του απλά ως κ. Γκόρντον (Mr.Gordon)¹³. Οι σπουδές του κ. Γκόρντον στο Ολλανδικό πανεπιστήμιο του Κρόνινγκερ (Groninger) και έπειτα στο πανεπιστήμιο της Λειψίας (Leipzig), δίνουν στον φιλόσοφο την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τις ιδέες του ευρύτερου ευρωπαϊκού διαφωτισμού.

Τον Ιανουάριο του 1757, με την διαμεσολάβηση φίλων του και του ίδιου του Ντέιβιντ Χιούμ, τον διαδέχεται ως βιβλιοθηκάριος στην εισαγγελική σχολή του Εδιμβούργου¹⁴. Σύντομα όμως εγκαταλείπει την θέση για να συνεχίσει ως παιδαγωγός στην οικογένεια του κόμη του Μπιουτ¹⁵ (John Stuart, 3rd Earl of Bute).

Βρισκόμαστε ήδη στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και αποτελεί συνήθεια στους κύκλους των μορφωμένων και επιφανών Σκώτων, να εντάσσονται σε διάφορες εταιρείες (societies) διανοουμένων και λέσχες, αποσκοπώντας έτσι μεταξύ άλλων

---

¹¹Kettler D. (2005), Nicolai C. K. (2011), Testa A. D. (2007)

¹²Έχει υποστηριχθεί πως το επάγγελμα του εφημέριου περισσότερο αποτελούσε επιθυμία του πατέρα του και δεν εξέφραζε ποτέ τις δικές του φιλοδοξίες. Έτσι μετά τον θάνατο του πρεσβύτερου Fergusson ο νεαρός Adam ακολουθεί πλέον ενσυνείδητα τον δρόμο του προς μια λαμπρή ακαδημαϊκή καριέρα. Kettler D. (2005), σ. 47

¹³Nicolai C.K. (2011)

¹⁴Ο D. Kettler σημειώνει πως ο Χιούμ έδειχνε μεγάλη εκτίμηση στις δυνατότητες του Φέργκιουσον και κατά την παράδοση της ακαδημαϊκής του θέσης στην φυσική φιλοσοφία για να αναλάβει την αντίστοιχη της ηθικής, δήλωνε προς τον Hugh Blair πως, με την επίδοση του Φέργκιουσον στα της φυσικής φιλοσοφίας δεν είναι βέβαιος εάν πρέπει να χαίρεται από την αλλαγή αυτή. Kettler D. (2005), σ.51

¹⁵Σημαντική προσωπικότητα της περιόδου, καθώς ήταν ο πρώτος Σκώτος που διετέλεσε πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας την περίοδο 1762-1763 (η ένωση των κοινοβουλίων έγινε το 1707)

στην προώθηση του δημόσιου προβληματισμού, του δημοκρατικού διαλόγου και της ελεύθερης σκέψης, προς βελτίωση μεταξύ άλλων της υπάρχουσας σκωτικής πραγματικότητας και εκσυγχρονισμού της με την ευρύτερη ευρωπαϊκή. Έτσι και ο Φέργκιουσον ως κομμάτι αυτής ακριβώς της ελίτ των τεχνοκρατών της εποχής, μένει πιστός στο κάλεσμα αυτό. Ήδη από το 1756 εντάσσεται στην επίλεκτη ομάδα με την ονομασία Select Society. Η ομάδα αυτή στοχεύει στην προώθηση της φιλοσοφικής έρευνας και την ανάδειξη της τέχνης του δημόσιου διαλόγου. Ιδρυτής της παρουσιάζεται ο ζωγράφος Άλαν Ράμσεϋ (1713-1784 Allan Ramsay) και μέλη της ορισμένα από τα μεγαλύτερα ονόματα του σκωτικού Διαφωτισμού. Η συντροφιά αυτή θα αποτελέσει την ραχοκοκαλιά της πνευματικής αναζήτησης και της ανταλλαγής φιλοσοφικών ιδεών μεταξύ των διανοουμένων της εποχής, επιδεικνύοντας γενικότερα την σημασία της κοινωνικότητας στο σκωτικό Διαφωτισμό. Το 1762 μαζί με άλλους εκλεκτούς και διακεκριμένους Σκώτους, συγκροτεί μια Λέσχη, η οποία θα προτάξει σαν στόχο την αναθέρμανση του διαλόγου γύρω από το φλέγον ζήτημα της πολιτοφυλακής¹⁶. Η ομάδα ονομάζεται Πόκερ Κλαμπ (Poker club)¹⁷ και ο Φέργκιουσον παρουσιάζεται ως εξέχουσα μορφή

---

¹⁶Η κυβέρνηση του Ενωμένου Βασιλείου της μεγάλης Βρετανίας - όπου από το 1707 η Σκωτία αποτελεί μέρος- μετά την καταστολή της εξέγερσης του 1745, επιβάλλει στους Σκώτους μια σειρά σκληρών μέτρων προς αποτροπή μελλοντικών εξεγέρσεων, με κυριότερο την απαγόρευση διατήρησης τάγματος πολιτοφυλακής. Αυτό όμως πλήττει βάνουσα το εθνικό σθένος και την πολιτική υπερηφάνεια των Σκώτων, οι οποίοι και θα καταβάλουν τεράστιες προσπάθειες για επαναφορά του δικαιώματος τους αυτού. Ο ίδιος ο Φέργκιουσον θα στηρίξει ένα μεγάλο κομμάτι της φιλοσοφίας του στην επιτακτική και αναπόσπαστη ιδιότητα του πολίτη ως στρατιώτη της χώρας του, δηλώνοντας πως αυτό αποτελεί ίσως τον ακρογωνιαίο λίθο για την πατριωτική θέρμη και την καλλιέργεια των βέλτιστων αρετών του πολίτη. Παρουσιάζεται αρκετά επηρεασμένος εδώ και ο Φέργκιουσον, αλλά και αρκετοί σύγχρονοι του υποστηρικτές εν μέρη της εν λόγω ιδεολογίας, από τον συγγραφέα και πολιτικό Andrew Fletcher of Saltoun (1655-1716) πολέμιο της ένωσης των κοινοβουλίων του 1707 και ένθερμο αγωνιστή για την διαφύλαξη των παραδοσιακών αρετών και εθνικών φρονημάτων των Σκώτων. (βλ. Σχετικά Oz-Salsberger (1995), J. Robertson (1985), Δρόσος Γ.Δ. (2006)

¹⁷Έχει υποστηριχθεί πως το Poker club γεννήθηκε από τις «στάχτες» του Select society καθώς αρκετά μέλη παρουσιάζονται να αποτελούν μέρος και των δύο. Σε ένα βιβλίο πρακτικών του 1776 παρουσιάζονται σαράντα τρία μέλη μεταξύ των οποίων οι Joseph Black, Adam Ferguson, David Hume, Adam Smith, William Robertson, Sir John Dalrymple, Lord Elbank. (πληροφορία από διαδικτυο Wikipedia)

καθώς και εμπνευστής του ονόματος¹⁸. Η εκλεκτή αυτή ομάδα θα μείνει κοινωνικά και πνευματικά ενεργή διαδραματίζοντας ουσιώδη ρόλο στο Εδιμβούργο για περισσότερο από 20 χρόνια. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η ανάμιξη του Φέργκιουσον και σε μια ακόμα συντροφιά διανοούμενων του Εδιμβούργου, η οποία φέρεται να δημιουργείται το 1783 με το όνομα Royal Society. Η συμμετοχή του Φιλοσόφου σε αυτές τις εξέχουσες ομάδες διαλόγου της εποχής, οι οποίες αποτελούνταν κατά βάση από επιφανείς επιστήμονες και διανοούμενους, κρίνεται καθοριστική για την περαιτέρω σταδιοδρομία του, καθώς αποτελούσαν πηγή ενημέρωσης, προβληματισμού και συζήτησης για τις τρέχουσες ιδέες και εξελίξεις της εποχής, δίνοντας στα μέλη που τις απαρτίζαν τροφή για να ασκηθούν, να καλλιεργήσουν και να διαμορφώσουν τις δικές τους απόψεις και θεωρίες.

Το 1759, μετά και από παρέμβαση των φίλων του D. Hume, J. Home και A. Smith, καθώς και με την υποστήριξη των πατρónων, ο Φέργκιουσον εξασφαλίζει επιτέλους μια θέση διδασκαλίας ως καθηγητής της φυσικής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου¹⁹. Γίνεται σαφές πως την συγκεκριμένη περίοδο μια ακαδημαϊκή θέση παρείχε την απαραίτητη οικονομική εξασφάλιση και άνοιγε τον δρόμο στο κάτοχο της για πνευματική και ταυτόχρονα επαγγελματική καταξίωση. Πέντε χρόνια αργότερα το 1764, θα τοποθετηθεί στην θέση του καθηγητή Ηθικής Φιλοσοφίας, η οποία και αποτελούσε ανέκαθεν προσωπική του φιλοδοξία²⁰.

Το 1767 δημοσιεύει το σημαντικότερο ίσως έργο του, το *Δοκίμιο για την ιστορία της αστικής κοινωνίας*²¹. Το *Δοκίμιο* γίνεται γρήγορα γνωστό παίρνοντας εξαιρετικές κριτικές και μεταφράζεται σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, γεγονός που κάνει τον συγγραφέα του ευρύτερα γνωστό στους κύκλους των ευρωπαίων

---

¹⁸Ωθούμενος από το μεταλλικό αιχμηρό ραβδί γνωστό ως πόουκ (poke), το οποίο συνήθιζε να χρησιμοποιεί κατά τις συναντήσεις, για το ξεκαρβούνισμα και την αναθέρμανση της φωτιάς του τζακιού.

¹⁹Εγκωμιάζεται συχνά το γεγονός πως σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, χωρίς να έχει προηγούμενη πείρα στην φυσική επιστήμη, κατάφερε να εξελιχτεί σε άριστο διδάσκαλο επί του θέματος.

²⁰Θέση την οποία ο Hume είχε ανεπιτυχώς διεκδικήσει το 1745.

²¹ Ferguson Adam (1767), *An Essay on the history of civil society*, Edinburgh.

διαφωτιστών²². Με το έργο του αυτό ο φιλόσοφος επιχειρεί μια προσπάθεια για να λυθεί το πρόβλημα που προκύπτει από τον αστικό πλούτο και των επιπτώσεων του στην ηθική, αντλώντας ιδεώδη και πρότυπα από τις αρετές των πολιτών. Πρόθεση του είναι να μελετήσει και να αναδείξει τις αρετές των σύγχρονων μοντέρνων πολιτικών κοινωνιών, ερευνώντας ταυτόχρονα πως η ανθρώπινη ηθική συμπεριφορά επηρεάζει και οδηγεί τις κοινωνίες τόσο στην ανάπτυξη όσο και στην παρακμή τους.

Το 1780 θα υποστεί εγκεφαλικό επεισόδιο, το οποίο θα έχει ως αντίκτυπο την μερική παράλυση των άκρων του. Δεν τον καταβάλλει όμως το συγκεκριμένο γεγονός και τηρώντας κατά γράμμα τις συμβουλές του καλού του φίλου και ιατρού Τζιόσεφ Μπλακ (Dr. J. Black), καταφέρνει γρήγορα να αναρρώσει μέσω αυστηρής διαίτας σε συνδυασμό και με καθημερινές ασκήσεις σε ιαματικά λουτρά.

Το 1783 δημοσιεύει μια ιστορική πραγματεία με τον τίτλο *Ιστορία για την άνοδο και την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*²³. Στο έργο του αυτό αφηγείται την άνοδο και την πτώση της Ρωμαϊκής δημοκρατίας, ως μια ιστορία των πολιτικών αρετών και της διαφθοράς αλλά και των λόγων που αφόρμησαν την κατάρρευση αυτής της υπερδύναμης.

Ο Φέργκιουσον έχει φτάσει πλέον σε ηλικία 62 χρόνων και λόγω και της βεβαρημένης πλέον υγείας του αποσύρεται από την ακαδημαϊκή του θέση στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου (το 1785). Τον διαδέχεται ο μαθητής του Ντάνκαλτ Στιούαρτ (Dugald Stewart 1753-1828)²⁴. Με την συνταξιοδότηση του δεν θα μείνει όμως εκτός του συγγραφικού στίβου και το 1792, περισυλλέγοντας και αναθεωρώντας τις σημειώσεις των διαλέξεων του πάνω στην ηθική, θα τις

---

²²Το έργο δέχεται σκληρή κριτική όμως από τον David Hume, ο οποίος και δεν διστάζει να δηλώσει απογοητευμένος με τις θεωρήσεις του Φέργκιουσον καθώς και ξαφνιασμένος από την τεράστια απήχηση του. Βλέπ. Σχετικά Kettler D. (2005) σ. 58

²³Ferguson Adam (1799), *The history of the progress and termination of the Roman Republic*, Bell & Bradfure, Edinburgh.

²⁴Ευρύτερα γνωστός για την ιστοριογραφία του γύρω από τον σκωτικό Διαφωτισμό και την συγγραφή της βιογραφίας του Άνταμ Σμιθ.

δημοσιεύσει με τον τίτλο «Αρχές της ηθικής και πολιτικής επιστήμης»²⁵. Πέραν των προαναφερθέντων, μέσα στη εργογραφία του συγκαταλέγονται επίσης πολλές επιστολές και κείμενα, τα οποία και μας αποδεικνύουν πως καθόλη την διάρκεια της ζωής του πραγματευόταν ακούραστα τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του.

Ο Άνταμ Φέργκιουσον παντρεύτηκε το 1756 την Κάθριν Μπάρνερτ (Katherine Burnet) ανιψιά του φίλου του Dr. J. Black και απέκτησε εννιά παιδιά, δύο εκ των οποίων θα πέθαναν σε βρεφική ηλικία. Είναι επίσης γνωστό πως ταξίδεψε εκτενώς στην Ευρώπη και επίσης πως έλαβε μέρος σε μια αποστολή στις εξεγερμένες αμερικανικές αποικίες (1778) ως απεσταλμένος της κυβέρνησης²⁶.

Σε προχωρημένη ηλικία επιστρέφει για να ζήσει στο St. Andrews²⁷, όπου και πεθαίνει στις 22 Φεβρουάριου το 1816 σε ηλικία ενενήντα τριών χρόνων.

---

²⁵Ferguson A. (1792), Principles of morals and political science: Being chiefly a retrospect of lectures delivered in the College of Edinburgh, in two volumes, A. Strahan and T. Cadell London and W Crech Edinburgh.

²⁶ Αποτυχημένη αποστολή υπό την εποπτεία του Δούκα του Κάρλαϊλ (Earl of Carlisle) για διακανονισμό με τα εξεγερμένα αμερικανικά στρατεύματα στην Ν.Αμερική.

²⁷ Διαβιώνει τα τελευταία χρόνια της ζωής του έχοντας ως κύρια ασχολία την φροντίδα του κήπου του, σε μιαν ήσυχη αγροτική περιοχή του Σεντ Άντριους.

Εισαγωγικά

Ο Άνταμ Φέργκιουσον αναμφίβολα συγκαταλέγεται στα μεγάλα ονόματα του φαινομένου που στην ιστορία της φιλοσοφίας ονομάστηκε σκωτικός Διαφωτισμός και μαζί με τους Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776) και Άνταμ Σμιθ (1723-1790) αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς σε πληθώρα μελετημάτων τόσο συγχρόνων του όσο και νεότερων στοχαστών αναφορικά με την εν λόγω περίοδο. Ο σκωτικός Διαφωτισμός ως μείζων φαινόμενο στην ιστορία της δυτικής σκέψης, διαχωρίζεται συχνά από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό εγχείρημα της συγκεκριμένης περιόδου, παρουσιάζοντας αρκετές ιδιαιτερότητες. Στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα εγχώρια διαδραματίζονται κοινωνικό-ιστορικά γεγονότα τα οποία θα λέγαμε πυροδοτούν μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής ζωής των Σκώτων, καθιστώντας έτσι την εν λόγω ιστορική πραγματικότητα ιδιόμορφα μοναδική.

Κατά τον 18^ο αιώνα οι μεγάλες πόλεις της Σκωτίας γνωρίζουν απaráμιλλη ανάπτυξη και σημειώνουν τεράστιες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, με πιο γνωστές την πόλη του Εδιμβούργου και της Γλασκόβης. Το εμπόριο, η βιομηχανία και οι τέχνες ακμάζουν με αλματώδης ρυθμούς, εισάγοντας την Σκωτία σε μια νέα εποχή οικονομικής ευμάρειας. Επίσης, θα παρατηρηθεί μια πρωτόγνωρη και πρωτοποριακή άνθιση στις επιστήμες και τα γράμματα καθιστώντας την γενικότερη επιστημονική και ακαδημαϊκή της κοινότητα, γνωστή και σεβάσμια σε ολόκληρη την γηραιά Ήπειρο. Το Εδιμβούργο πιο συγκεκριμένα θα κερδίσει επάξια χαρακτηρισμούς όπως «Αθήνα του βορρά», «Άντρο ευφύιας», «Δημοκρατία των γραμμάτων», έχοντας την συγκεκριμένη περίοδο φιλοξενήσει μια πλειάδα ανθρώπων του πνεύματος από διάφορους επιστημονικούς χώρους, οι οποίοι μέσα από τις καθημερινές τους συνεντεύξεις και αλληλεπιδράσεις, άφησαν ανεξίτηλο το στίγμα τους στην παγκόσμια ιστορία των ιδεών.

Αναφέρομαι στην συνέχεια σε ορισμένα από αυτά τα εγχώρια γεγονότα- τα κυριότερα ίσως- στα οποία και συγκλίνουν οι αναφορές των σύγχρονων σχετικά μελετητών.

Αρχικά ως μείζων γεγονός, ξεχωρίζει η ένωση των κοινοβουλίων του 1707. Η Αγγλία και η Σκωτία έχουν συναινέσει σε μια κοινή πλέον διακυβέρνηση, δημιουργώντας έτσι το Ενωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας. Ως άμεση αρνητική συνέπεια αναγνωρίζεται ο τερματισμός της μακράιωνης ανεξάρτητης πολιτικής λειτουργίας της Σκωτίας. Το γόητρο που την χαρακτήριζε μέχρι τότε, ως μια περήφανη και αυτόνομη πολιτική δύναμη έχει πλέον χαθεί, καθώς με τα νέα δεδομένα υποβαθμίζεται πλέον σε απλή πολιτική περιφέρεια. Το ανώτατο όργανο αποφάσεων εδράζεται στην αγγλική πρωτεύουσα και αποφασίζει ερήμην των «παραδοσιακών συντεταγμένων» της Σκωτίας. Σε κοινωνικό επίπεδο οι συνέπειες από αυτό είναι οξύτερες και οδηγούν τους Σκώτους στον άτυπο διαχωρισμό 2 παρατάξεων: Αυτών που νοσταλγούν την παρελθοντική κατάσταση πραγμάτων - πιστοί στις παραδοσιακές-εθιμοτυπικές πρακτικές και στην αναγκαιότητα της ανεξάρτητης και αυτόνομης λειτουργίας της Σκωτίας και στους «εκσυγχρονιστές», οι οποίοι υποστηρίζουν την νέα τάξη πραγμάτων απόρροια της ένωσης και προσβλέπουν στα τεράστια κοινωνικοπολιτικά οφέλη από τις επερχόμενες ευρωπαϊκές εξελίξεις. Όπως σημειώνεται, «το όλο εγχείρημα της ένωσης, είχε κατά βάση υποστηριχθεί θερμά από τους κύκλους των μορφωμένων της εκσυγχρονισμένης Σκωτίας κρινόμενο ως επιτακτικό για την περαιτέρω πρόοδο και ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου, προσβλέποντας στις νέες σχέσεις που θα οικοδομούνταν πλέον με τις βρετανικές αποικίες»²⁸. Αντιμέτωποι με μια ραγδαία αναπτυσσόμενη οικονομική πραγματικότητα, οι σοφοί αυτοί άνδρες έκριναν πλέον αναχρονιστική την καθήλωση της σκωτικής κοινωνίας σε παραδοσιακά στεγανά²⁹.

Ως ένα εξίσου σημαντικό και τεράστιας εμβέλειας ιστορικό γεγονός για την διαμόρφωση του αιώνα των φώτων στην Σκωτία, αναγνωρίζεται η αποτυχημένη

---

²⁸Oz-Salsberger F. (1995), σ.9. Δρόσος Γ. Δ. (2016), σ. 109

²⁹Η Oz-Salsberger F. (1995) μας πληροφορεί πως άνδρες όπως ο Φέργκιουσον και οι φίλοι του, προσκείμενοι στον Πρεσβυτεριανισμό και τον οίκο των Ουίγγων, έτρεφαν ελάχιστα έως καθόλου αισθήματα για τον οίκο των Στιούαρτ και το γενικότερο παραδοσιακό φιλομοναρχικό πρόγραμμα των Ιακωβιτών.

απόπειρα της εξέγερσης των Ιακωβιτών³⁰ το 1745. Η προσπάθεια των εξόριστων Στιούαρτ για ανάκτηση του θρόνου της Σκωτίας, έχοντας πίστη στην υποστήριξη της πλειοψηφίας των εθνικόφρονων συντηρητικών Σκώτων και την υποτιθέμενη βοήθεια των Γάλλων, καταπνίγεται αφήνοντας πίσω ολέθριες συνέπειες για τους γηγενείς. Συγκεκριμένα, το γεγονός αυτό υπήρξε η αιτία για μια σειρά σκληρών και καταπιεστικών μέτρων που επιβλήθηκαν στους Σκώτους από την ηγεσία της μεγάλης Βρετανίας, θέλοντας έτσι να εξαλείψουν οποιαδήποτε περίπτωση για μελλοντικές εξεγέρσεις. Τα πιο σημαντικά από αυτά ήταν η αφαίρεση των κληρονομικών δικαιοδοσιών από τους Σκώτους λόρδους, η απαγόρευση χρήσης της παραδοσιακής ενδυμασίας των Σκώτων, καθώς και η αποστέρηση του δικαιώματος για οπλοφορία. Το μεγαλύτερο πλήγμα όμως αφορούσε στην απαγόρευση κατοχής τάγματος πολιτοφυλακής, κάτι το οποίο έπληξε βαθύτατα το αίσθημα ασφάλειας και πολιτικής υπερηφάνειας των Σκώτων³¹.

Στον απόηχο των παραπάνω γεγονότων έρχεται να προστεθεί χρονικά η σταδιακή αποδυνάμωση και παύση των μέχρι πρότινος θρησκευτικών και διοικητικών ρόλων των Κερκ (Kirk)³² αναδιαμορφώνοντας τελείως το κοινωνικό

---

³⁰Τον Αύγουστο του 1745 ο έκπτωτος πρίγκιπας της Σκωτίας, Κάρολος Εδουάρδος Στιούαρτ, του εξόριστου οίκου των Στιούαρτ(γνωστός και ως ο νέος μνηστήρας), υπολογίζοντας και στην υποστήριξη των Γάλλων, επιχείρησε μια οργανωμένη εξέγερση ελπίζοντας στην ανάκτηση του στέμματος. Έχοντας δεδομένη την υποστήριξη της πλειοψηφίας των Σκώτων κατοίκων στα Υψίπεδα (Highlands), επέλεξε να ξεκινήσει τον αγώνα του από την δυτική Σκωτία. Δυστυχώς όμως το όλο εγχείρημα απέτυχε μόλις οχτώ μήνες μετά, με την ήττα του στρατού των Ιακωβιτών στον Κάλοντεν (Culloden). Ο Κάρολος Εδουάρδος Στιούαρτ φυγαδεύεται και οι γηγενείς Σκώτοι υποβάλλονται σε καταπιεστικά μέτρα από τις αρχές της Μ.Βρετανίας. (πηγές: Chambers R. (1869), Δρόσος Γ.Δ. (2016)

³¹Chambers R. (1869), history of the Rebellion of 1745-6, W.& R. Chambers, σ. 484

³²Τα Κέρκ αποτελούσαν την επίσημη έκφραση της Εκκλησίας της Σκωτίας, ως όργανα ελέγχου και καθοδήγησης του «ποίμνιου», προικισμένα όμως με πολύ περισσότερες και συχνά αυταρχικές αρμοδιότητες, αποσκοπώντας στον ηθικό έλεγχο των κοινωτών. Με την αρωγή της πολιτικής διοίκησης τα Κερκ αποκτούν απεριόριστη δύναμη. Η αρωγή αυτή όμως θα σταματήσει οριστικά με την πράξη ένωσης του 1707, εγκαινιάζοντας την σταδιακή αποδυνάμωση του συστήματος τους. Για μια εκτεταμένη ανάλυση της λειτουργίας των Κερκ βλ. Σχετικά Δρόσος Γ.Δ.(2016)

προσκήνιο. Η αυστηρή Καλβινιστική³³ προσέγγιση που μέχρι τότε οι κοινότητες των Κερκ υιοθετούσαν και ρύθμιζε απόλυτα και με αυστηρότητα τον τρόπο ζωής και τις ενδοκοινοτικές σχέσεις των Σκώτων, πλέον αποτελεί παρελθόν ανεπιστρεπτί. Με την κατάρρευσή τους και την ανάληψη της ευθύνης της κοινωνικής διαπαιδαγώγησης από τα φιλελεύθερα πλέον πανεπιστήμια, αναδιαμορφώνεται ο γενικότερος χαρακτήρα της σκωτικής πραγματικότητας, ανοίγοντας νέους δρόμους προς επιζήτηση της αληθινής και αδογμάτιστης γνώσης (πέραν από τις ρήσεις του ιερού βιβλίου) καθώς και της αποενοχοποίησης κοινωνικών πεποιθήσεων και ατομικών πρακτικών που επικεντρώνονται πλέον και στην επιζήτηση της ατομικής ευτυχίας - πέραν της κοινοτικής. Πέραν τούτου, η αρχή της ανεξιθρησκείας και της ανοχής, καθώς και του διαχωρισμού της θρησκευτικής ζωής από την πολιτική (θεμελιώδης αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού εμπνευσμένες από Άγγλους φιλοσόφους με κυριότερο τον Τζον Λοκ³⁴), γίνονται και εδώ πλέον αποδεκτές και υιοθετούνται ως συνταγματικές αρχές - καθότι όπως ήδη ξεκαθαρίστηκε, πλέον η Αγγλία με την Σκωτία συγκροτούν κοινή κρατική οντότητα.

Σε ένα τελευταίο σημείο, ας τονιστεί το γεγονός της ενεργούς εμπλοκής της νέας εκκλησίας της Σκωτίας -εν αντιθέσει με την υπόλοιπη Ευρώπη - στα προτάγματα της διαφωτιστικής κίνησης. Ταυτόχρονα με την αποδυνάμωση των

---

³³Το 1560 συντελείται μια θρησκευτική μεταρρύθμιση, με πρωταγωνιστή τον John Knox (1505-1572 θεολόγος μαθητής του Καλβίνου). Η μεταρρύθμιση αυτή οδηγεί την Σκωτία σε μια αυστηρή μορφή Καλβινισμού. Ως βασικά του δόγματα αναγνωρίζονται τα εξής:

α) Η φύση του ανθρώπου είναι ανεπανόρθωτα διεφθαρμένη, συνεπεία του προπατορικού αμαρτήματος και ως μόνη οδός προσέγγισης του θεού παρουσιάζονται οι Γραφές. β) Αυτό που μένει στον έκπτωτο άνθρωπο από την προ-πτωτική, κατ'είκόνα Θεού φύση δεν είναι αρκετό για την σωτηρία του. γ) Η έλευση του σωτήρα Χριστού είναι απαραίτητη για την λύτρωση-εξαγορά από την αμαρτία, λόγω ακριβώς της αδυναμίας του ανθρώπου να ικανοποιήσει τη θεία δικαιοσύνη. δ) Ο άνθρωπος είναι εξαρτημένος από έναν διπλό προκαθορισμό: ο Θεός έχει προκαθορίσει ποιοί θα σωθούν και ποιοί θα χαθούν. ε) Η σωτηρία των προκαθορισμένων δεν είναι συνέπεια της αρετής τους, δεν την αξίζουν, τους παραχωρείται από τον Θεό κατά χάριν και για λόγους ανεξερεύνητους και απροσπέλαστους από την ανθρώπινη νόηση. στ) Όλοι είναι ίσοι ενώπιον του Θεού και η μόνη αυθεντική πηγή πίστης είναι η Αγία Γραφή. Δρόσος Γ. Δ. (2016), 45

³⁴Τζον Λοκ (John Locke 1632-1704), χαρακτηρίζεται ως ο κυριότερος εκπρόσωπος του Αγγλικού κινήματος του εμπειρισμού και πατέρα του κλασικού φιλελευθερισμού.

Κερκ μια νέα μερίδα κληρικών δημιουργείται, οι οποίοι παρουσιάζονται προσφιλείς στους πάτρονες³⁵ και πολέμιοι των εναπομείναντα συντηρητικών κληρικών (πιστών ακόμα στις αναχρονιστικές κατηχήσεις των Kirk), οι Μετριοπαθείς (Moderates). Αυτοί παρουσιάζονται ως εκφραστές της νέας μορφής της εκκλησίας και θεολόγοι, χαρακτηρίζονται εκσυγχρονιστές και επιθυμούν να θέσουν στο περιθώριο δογματικές λεπτολογίες, σχολαστικισμούς και πουριτανικούς ηθικισμούς³⁶.

Οι μετριοπαθείς αυτοί κληρικοί, άνθρωποι με καλλιέργεια και επιδόσεις στα γράμματα και τις τέχνες, επιθυμούν να κατευθύνουν το ποίμνιο προς μια πρακτική πλέον ηθική διάπλαση, «παρακινώντας για εκλέπτυνση των ηθών και καλλιέργεια της ευαισθησίας και των αισθημάτων συμπάθειας των πιστών»³⁷. Κρίνεται εντυπωσιακό, ιδιάζων και πρωτοφανές το γεγονός πως τα όργανα της εκκλησίας της Σκωτίας εμπλέκονται ενεργά στην όλη αυτή προσπάθεια επίκρισης και αναδιάρθρωσης των θρησκευτικών δογμάτων και κατηχήσεων του παρελθόντος, κηρύσσοντας προς μια νέα προσέγγιση των πραγμάτων μακριά από τους όποιους δογματισμούς. Οι Μετριοπαθείς με την αρωγή των πατρώνων καταλαμβάνουν θέση ηγετικής ισχύος τόσο στην εκκλησία της Σκωτίας αλλά και εντός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Χώρας. Στα πανεπιστήμια η ιδεολογική ηγεμονία

---

³⁵Εδώ χρειάζεται να αναφερθεί ο καταλυτικός ρόλος του θεσμού της Πατρονίας στην αναμόρφωση της νέας σκωτικής εκκλησίας και στην ενίσχυση της εκπαίδευσης. Από το 1712 αποκαθίσταται ο θεσμός της πατρονίας που είχε καταργηθεί το 1690, ως έκφραση μέριμνας του εθνικού νομοθετικού σώματος του Ηνωμένου Βασιλείου, αφενός για τον πολιτικό έλεγχο των κυρίαρχων τάξεων επί των θρησκευτικών θεσμών και αφετέρου για την ψυχρότητα του απέναντι στις θεοκρατικές προσδοκίες των Πρεσβυτεριανών. Πλέον οι κληρικοί ψηφίζονται και λογοδοτούν στην αφρόκρεμα των προνομιούχων Σκώτων Ευγενών (τοπική αριστοκρατία με οικονομική και πολιτική οικογενειακή δύναμη). Όπως επισημαίνεται, «Οι αριστοκράτες αυτοί πάτρονες συνήθως έδειχναν προτίμηση σε ανθρώπους της τάξης τους, της μόρφωσης τους και του κύκλου τους. Επιπλέον, με την επιβολή του θεσμού της πατρονίας, η εκκλησία αποκόπτεται από τις λαϊκές της ρίζες και χάνει την παραδοσιακή, οργανική σχέση της με το ποίμνιο της ενορίας». Δρόσος Γ.Δ. (2016),σ. 116

³⁶Υπό την ηγεσία των «Μετριοπαθών», η Εκκλησία της Σκωτίας χαρακτηρίζεται ως ο κατεξοχήν «εκσυγχρονισμένος» θεσμός στα κοινωνικά δρώμενα και δεν αποτελούσε εμπόδιο στην απρόσκοπτη ανάπτυξη του εμπορίου. Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ.116

³⁷Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ. 68

των Μετριοπαθών είναι πλέον γεγονός με αποτέλεσμα την διοχέτευση των επίκαιρων κοινωνικών προβληματισμών- απόρροια της γενικευμένης κρίσης που αναδύεται - στα έδρανα των ιδρυμάτων αυτών. Με εξέχουσα θέση φυσικά να δίδεται στο μάθημα της ηθικής φιλοσοφίας και με μια γενικευμένη αναδιάρθρωση των αναλυτικών προγραμμάτων. Στις νέο ιδρυθείσες ακαδημίες εγκαταλείπεται η κλασική παιδεία χάριν των μαθηματικών, της φυσικής, της αστρονομίας, της χημείας, της ιστορίας, του σχεδίου, της ζωγραφικής και ενίοτε των γαλλικών και της γεωγραφίας. Στα πανεπιστήμια επίσης παρατηρείται ένα διευρυμένο πρόγραμμα μαθημάτων με νέες έδρες στην ιατρική, ρητορική, αστρονομία, χημεία, φυσική ιστορία και αγροτική οικονομία.

Συνεπεία και των παραπάνω, η μορφωμένη και προσηλωμένη στον εκσυγχρονισμό κοινωνία των σκωτικών Lowlands³⁸, θα κινητοποιηθεί άμεσα θέτοντας στόχους ανάπτυξης και αναβάθμισης των κοινωνικών και πολιτισμικών θεσμών, κρίνοντας ταυτόχρονα την προστασία και εξύψωση του δημόσιου εθνικού φρονήματος πιο επιτακτική από ποτέ. Πλέον με τους νέους κανόνες λειτουργίας της, που εκφράζονται μέσα από το νεωτερικό πρόταγμα χαρακτηρισμού της από την ανάπτυξη και πρόοδο του εμπορίου καθώς και την συσσώρευση πλούτου και ιδιοκτησίας, θα προσπαθήσει να μείνει ενεργεί και να μετέχει με ένα δικό της τρόπο στην λειτουργία των κοινών, έστω και εκτός κοινοβουλίου. Έχει πλέον ευρέως διαδοθεί η συνήθεια στους ευσεβείς κύκλους των διανοούμενων και τεχνοκρατών Σκώτων για συμμετοχή στις διάφορες θεματικές λέσχες (clubs³⁹) οι οποίες ιδρύονται και λειτουργούν ως χώροι ενημέρωσης, συνδιαλογής απόψεων και γενικότερης προώθησης κοινωνικοπολιτικών

---

³⁸Η συντηρητική κοινωνία των Highlands κατά βάση θα δεχτεί πιο δύσπιστα και θα βιώσει με μεγαλύτερη δυσκολία την αλλαγή αυτή

³⁹Ως σημαντικότερες λέσχες του Εδιμβούργου, στις οποίες συμμετείχαν αρκετά μέλη των επονομαζόμενων Literati αναφέρονται: The Honourable the Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland (1723-46), Philosophical Society of Edinburgh (1737-83), Select Society (1754-63), Edinburgh Society (1755-64), Poker Club (1762-84), Tabernacle Club (1770-88), Aesculapian Society (1773-), and Pantheon Society (1773-1800). Βλ. Σχετικά. Wells J. Daniel (1997), *The Scottish Literati and the Problem of Scottish National Identity* University of Western Ontario, London Phd

ζητημάτων. Οι λέσχες αυτές απαρτίζονται από άτομα τα οποία προέρχονται από όλο το φάσμα δραστηριοτήτων των μορφωμένων κοινωνικών κατηγοριών⁴⁰, με υψηλό πατριωτικό φρόνημα και ένθερμο ζήλο για εποικοδομητική συνδρομή στην νέα τάξη πραγμάτων που διαμορφώνεται. Αυτοί οι άντρες θα αποτελέσουν την πνευματική ελίτ⁴¹ της βρετανικής πλέον Σκωτίας και φυσικά η ελίτ αυτή αναγνωρίζεται ως η καθόλα αρμόδια να αναλάβει και τον κρίσιμο ρόλο της ηθικής και πολιτικής καθοδήγησης της κοινωνίας. Όπως αναφέρεται «Οι Σκώτοι διαφωτιστές καταφέρνουν περίτεχνα να προωθήσουν μια αντίληψη μάθησης, κατά την οποία ο κάτοχος της γνώσης και της ρητορικής ευφράδειας κρίνεται ως ο καταλληλότερος για να αναλάβει και την ηθική και κοινωνική ηγεσία»⁴².

Συνοψίζοντας, η σύγχρονη διάνοηση κρίνει ως αξιοσημείωτο και καταλυτικό για την έκβαση του αιώνα των φώτων στη Σκωτία, «το γεγονός της συστράτευσης και σύγκλισης όλων των δυνάμεων του έθνους αυτού, στην κοινή προσπάθεια για την προκοπή και την διάκριση της χώρας, μιας χώρας η οποία βρέθηκε στην ιστορικά ανεπανάληπτη συγκυρία να έχει χάσει μεν την εθνική της αυτοδιάθεση (και μαζί όλα τα σχετικά: εθνικό κοινοβούλιο, εθνική εκτελεστική εξουσία, κλπ.), αλλά επιπλέον να έχει ενωθεί- όχι ως αποικία, αλλά ως πλήρως ενσωματωμένη περιφέρεια- με τη μεγαλύτερη αυτοκρατορία της εποχής, γεγονός που της δίνει πρόσβαση στις πλέον προωθημένες ιδέες (στην επιστήμη, την τεχνολογία, τη φιλοσοφία) και συγχρόνως, στην παγκόσμια αγορά»⁴³.

---

⁴⁰ Εδώ συμπεριλαμβάνονται τόσο διανοούμενοι, επιστήμονες, άνθρωποι γενικότερα των γραμμάτων αλλά και έμποροι, επιχειρηματίες, γαιοκτήμονες, αξιωματούχοι της διοίκησης και στρατιωτικοί. Δρόσος Γ.Δ.(2016), σ.110

⁴¹Ενίοτε θα πάρει τα προσωνύμια *intelligentsia* ή και *Literati*, θέλοντας να αποδοθεί η κοινή ταυτότητα των ανδρών αυτών ως μορφωμένη και εγγράμματη μερίδα ατόμων διαφορετικής επιστημονικής προέλευσης αλλά με ουσιαστικά κοινή ανησυχία και ενασχόληση στα κοινωνικά τεκταινόμενα της Σκωτίας.

⁴²Allan D. (1993), σ. 199

⁴³Μαζί με τους κληρικούς και πανεπιστημιακούς διδασκάλους συμμετέχουν σε αυτό τον διάλογο νομικοί, άνθρωποι της διοίκησης, γιατροί, φυσικοί επιστήμονες, επιχειρηματίες, έμποροι, γαιοκτήμονες, ποιητές, λογοτέχνες, θεολόγοι, ρήτορες, καλλιτέχνες. «Αποτελούν ενεργό μέρος του ίδιου του αντικειμένου που τους απασχολεί και όχι απλώς εξωτερικούς παρατηρητές του.» Βλέπε σχετικά Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ 101.

Στο σημείο αυτό ας ξεκαθαριστούν ορισμένα βασικά ιδεολογικά στοιχεία και κοινές γραμμές, τα οποία και συνθέτουν τις γενικότερες θεωρητικές κατευθύνσεις των Σκώτων φιλοσόφων του Διαφωτισμού, έτσι που να κρίνεται συχνά από την σύγχρονη διανόηση πως αυτές διαφοροποιούνται από τις γενικότερες ευρωπαϊκές.

Αρχικά ξεκαθαρίζεται πως ισχύει και για τους Σκώτους όπως και στο ευρύτερο διαφωτιστικό μοτίβο, το γεγονός πλέον της μετατόπισης στην προβληματική γύρω από την θέση και τις λειτουργίες του υποκειμένου ως μέρους ενός συνόλου που νοηματοδοτείται πλέον από τον όρο «κοινωνία»⁴⁴, εις βάρος της προ υπάρχουσας κοινοτικής κατάστασης. Αν και το συγκεκριμένο στοιχείο δεν αποτελεί καινοτομία στα σύνορα της Σκωτίας, εν τούτοις η συν τω χρόνω κατάρρευση του αυστηρού κοινοτικού συστήματος του άμεσου σκωτικού παρελθόντος λειτούργησε ως καταλυτικός παράγοντας και σημαντική συγκυρία για την αποενοχοποίηση, έκφραση και ζύμωση του ελεύθερου πνεύματος στα σύνορα της Σκωτίας, κινητοποιώντας έτσι όλες τις ραγδαίες θεσμικές αλλαγές που συντελούνται .

Σε ένα δεύτερο σημείο, ο σκωτικός Διαφωτισμός εν αντιθέσει με την υπόλοιπη Ευρώπη, όπως επισημαίνεται «επικεντρώνει τις αναζητήσεις του κατά βάση στο επίπεδο της διαμόρφωσης των ηθών, μελετώντας δηλαδή τις

---

⁴⁴«Ο Διαφωτισμός 18^{ου} αιώνα θέτει ως πρόταγμα την χειραφέτηση της ανθρώπινης νόησης από τα δεσμά του δογματισμού. Χειραφέτηση της ηθικής συνείδησης από τον ενοχικό φόβο της τιμωρίας. Η μοντέρνα αυτή νοηματοδότηση του βίου γίνεται κατανοητή ως απαξίωση της μορφής *κοινότητα* και ανάδειξη της μορφής *κοινωνία* ως ιδεολογική κατάφαση των αξιών της. Ατομικότητα, εκκοσμίκευση, πρόοδος, ελευθερία σκέψης και συνείδησης, ανθρώπινα δικαιώματα, αποτελούν τα συνθήματα που κοσμούν τις σημαίες του Διαφωτισμού. Τούτο ισχύει στην γενικότητα του, για κάθε «εθνική» εκδοχή του Διαφωτισμού. Παντού ο Διαφωτισμός παρουσιάζεται ως ιδεολογικό κίνημα ολοκλήρωσης της νεωτερικής μετάβασης από την κοινότητα στην κοινωνία. Αυτή η μετάβαση, σε ότι αφορά το πεδίο της ηθικότητας, γίνεται αισθητή, ήδη από τους σύγχρονους της, ως ηθική κρίση. Μέσω αυτής της κρίσης αναδεικνύεται το χαρακτηριστικά νεωτερικό ζήτημα: ποιες είναι οι κοινές σταθερές που καθιστούν καθολικά δεσμευτικές τις ηθικές αξίες, με δεδομένη την απαξίωση των παραδοσιακών μορφών κοινότητας, που καθόριζαν ως τότε το περιεχόμενο και τις μορφές τους; Αναζήτηση κοινών αξιακών και συμβολικών αναφορών σημαίνει επαναπροσδιορισμό του πεδίου που ονομάζουμε ηθική κοινότητα». Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ. 21

εσωτερικές διεργασίες γένεσης, καλλιέργειας, διόρθωσης, εμπλουτισμού και χαλιναγώγησης των συναισθημάτων, των αισθηματικών ροπών, των επενδύσεων και των παθών του ατόμου». Όπως σημειώνεται, «σε όλες τις παραλλαγές της, η σκωτική προσέγγιση δεν αντιμετώπισε το παθολογικό της ψυχής ως επαχθές φορτίο, το οποίο θα έπρεπε να κατασταλεί προκειμένου να εφαρμοστεί ο ηθικός νόμος, ή ως άλογο θηρίο που έπρεπε να καθηλωθεί με τα δεσμά του Λόγου». Γίνεται αποδεκτό πως ο άνθρωπος μαζί με τον λόγο διακατέχεται και από πάθη τα οποία πρέπει να τα αποδεκτεί και να πλησιάσει σε μια ηθική θεωρία όπου θα λαμβάνει υπόψιν την φύση του αυτή. Και για τους Σκώτους Διαφωτιστές, «η σφαίρα των αισθημάτων και των παθών είναι το ανθρωπολογικό υλικό κάθε ηθικότητας: κανένας κανόνας, καμιά αρχή, κανένας γνώμονας δεν μπορεί να ενεργοποιηθεί, να αποκτήσει ιστορική υπόσταση και κοινωνική πραγματικότητα, αν δεν ζυμωθεί μαζί του, αν δεν ενσαρκωθεί σε αυτό, εμψυχώνοντας το συγχρόνως. Η ενεργή, η αληθινή ζωή είναι η ζωή της ηθικής κοινότητας⁴⁵».

Παραθέτω περαιτέρω το εγχείρημα της σύγχρονης διάνοησης⁴⁶ προς μια πιο γενικευμένη κατηγοριοποίηση των κοινών σημείων, που μπορούν να χαρακτηρίσουν την σκέψη της πλειοψηφίας των Σκώτων διαφωτιστών.

i) Αποδέχονται και συγκλίνουν στο γεγονός πως ο άνθρωπος λειτουργεί μέσα σε ένα εγωιστικό πλαίσιο υποκινούμενος από την φιλαυτία του, εν αντιθέσει όμως με τις κατηχήσεις του παρελθόντος⁴⁷ η φύση του είναι επιδεκτική βελτίωσης και προόδου.

---

⁴⁵Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ.33

Πλέον η ηθική αναγνώριση των ατόμων δεν επιζητά την υπέρβαση της φιλαυτίας τους, καθώς τώρα αποτελεί αδιαφιλονίκητο φυσικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου χαρακτήρα. «Η επιδίωξη του ατόμου να επιδοθεί στην απόκτηση και επισώρευση πλούτου για τον εαυτό του, χωρίς αναφορά στις ανάγκες της κοινότητας, αποενοχοποιείται και αναγνωρίζεται προσέτι ως άξια επιδοκιμασίας. (Δρόσος 2016,41)

⁴⁶Δρόσος Γ.Δ. (2016)

⁴⁷Στις προ του Διαφωτισμού κοινότητες της Σκωτίας (kirk), όπου επικρατεί η Χριστιανική αίρεση του Καλβινισμού, τονίζεται μέσα από τα δόγματα του η ατελής και διεφθαρμένη φύση του ανθρώπου καθώς και η αδυναμία του για σωτηρία ερήμην της έλευσης του Σωτήρα Χριστού. Βλ. σχετικά Δρόσος Δ.Γ.(2016), σ.45

ii) Οι Σκώτοι φιλοσόφοι στην πλειοψηφία τους συγκλίνουν στην απόρριψη των έμφυτων ιδεών και των γενικότερων ορθολογιστικών θεωρήσεων, επηρεασμένοι από τις θεωρήσεις του Τζον Λοκ (John Locke 1632-1704). Το φαινόμενο αυτό θα ονομαστεί ηθικός εμπειρισμός.

iii) Στον δρόμο που ανοίγει ο Μπέρναρντ Μάντεβιλ (Bernard Mandeville 1670-1733) με το έργο του «The fable of the bees: or Private Vices, Public Benefits», υιοθετούν την θεωρία της αυθόρμητης οικονομικής και κοινωνικής ευταξίας, βασισμένη στην προβληματική των μη εμπρόθετων συνεπειών του ατομικού πράττειν.

1. Η θέση του φιλοσόφου στον σκωτικό Διαφωτισμό

Είναι γεγονός πως γενικότερα ο 18^{ος} αιώνας αντιμετωπίζεται ως εποχή προόδου και θετικών εξελίξεων τόσο για την Σκωτία όσο και για την υπόλοιπη Ευρώπη. Ας μην μας διαφεύγει όμως πως αυτό αποτελεί εκ των υστέρων συμπέρασμα της σύγχρονης μας διανόησης, μελετώντας εμπεριστατωμένα τα ιστορικά γεγονότα. Όπως επισημαίνεται, «πρέπει να έχουμε κατά νου πως ένας μεγάλος αριθμός σκεπτόμενων της τότε εποχής, είχε την πεποίθηση πως ο κόσμος είχε φτάσει πλέον σε ένα τέλμα. Στον ίδιο παρονομαστή τέτοιοι φόβοι εκφράστηκαν και επικεντρώθηκαν στον ευρύτερο προβληματισμό για την επαναξιολόγηση και επανοριοθέτηση της πολιτικής αρετολογίας. Και αυτό μπορεί με βεβαιότητα να ειπωθεί, πως αποτελούσε την κυριότερη ανησυχία της πολιτικών φιλοσόφων του 18^{ου} αιώνα»⁴⁸.

Στην κατηγορία αυτή λοιπόν ανήκει και ο Άνταμ Φέργκιουσον, ο οποίος αναγνωρίζεται ως ένας φιλόσοφος και μελετητής που κατεξοχήν ασχολήθηκε με το πρόβλημα της διαφθοράς των κοινωνιών, εκφράζοντας τους προβληματισμούς τους και εκθέτοντας επανειλημμένα τις ανησυχίες του σχετικά με την κοινωνική πρόοδο και τα συνακόλουθα της. Όπως αναφέρεται, «Ο Φέργκιουσον στο *Δοκίμιο* περιγράφει μια διαδικασία κοινωνικής επανάστασης, η οποία εάν από την μία

---

⁴⁸Pocock J.G.A. (1975), σ. 452

φέρνει μαζί της ελευθερία εξασφαλισμένη με νόμους και κυβερνητική ευταξία, από την άλλη φέρνει επίσης κακά τα οποία υπονομεύουν τα θεμέλια αυτού του επιτεύγματος»⁴⁹.

Ο Φέργκιουσον παρατηρεί με θλίψη πως αν και το ανθρώπινο είδος κατάφερε να φτάσει σε υψηλό επίπεδο τεχνικών και πολιτισμικών επιτευγμάτων ανά τους αιώνες, εν τούτοις οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων νοσούν. Στις σύγχρονες του ευρωπαϊκές κοινωνίες, διαπιστώνει πως το άτομο τείνει να αποκόπτεται από το σύνολο, τρέφοντας μέσα του μισάνθρωπα συναισθήματα υποβασταζόμενα από εγωιστικές και φίλαυτες τάσεις αλλά και γενικευμένη αδιαφορία για τα κοινά. Η εμμονή και στοχευμένη αναφορά του Φέργκιουσον στον ακραίο ατομικισμό των πολιτών και στην απουσία πνεύματος ομαδικότητας, πατριωτισμού και ουσιαστικής συμμετοχής στα κοινά, θα οδηγήσει τους μελετητές να στηρίξουν πως, «όλη η φιλοσοφία του απευθυνόταν σε μια εποχή της οποίας ο βασικότερος κίνδυνος, συνίστατο στην ουσιαστική απουσία οποιουδήποτε κινδύνου»⁵⁰. Οι πολίτες βρίσκονται εφησυχασμένοι σε ένα στάδιο πολιτικής αποχαύνωσης, αναζητώντας και απολαμβάνοντας ιδιοτελή αγαθά και αδιαφορώντας για την γενικότερη κατάσταση της πολιτείας και των συνκοινωνιών τους. Για τον Φέργκιουσον, η ανθρωπότητα λανθασμένα έχει εκλάβει την πολιτισμική πρόοδο και την άνθιση στις τέχνες και το εμπόριο, ως επαρκείς δείκτες ευτυχίας. Ενώ οι σύγχρονοί του αντιλαμβάνονται την πρόοδο αυτή ιστορικά ως μια πορεία συνεχούς βελτίωσης, εκλέπτυνσης και ανάπτυξης των κοινωνικών θεσμών και δρώμενων, ο Φέργκιουσον θα διαφοροποιηθεί και θα αναπτύξει μια αλλιώτικη προβληματική. Ένθερμα θα προσπαθήσει μέσα από τα έργα του να προειδοποιήσει τους ανθρώπους για τους κινδύνους τους οποίους ένα προχωρημένο στάδιο πολιτισμού πιθανόν να ελλοχεύει. Θα τονίσει πως η

---

⁴⁹Forbes D. (1966), σ. xiv

⁵⁰Forbes D. (1966), σ. xxxvi

κοινωνική πρόοδος φυσικά και δεν συνεπάγεται την αύξηση της ευτυχίας των πολιτών γεγονός το οποίο είναι εύκολο κατά τον ίδιο να παρατηρηθεί εμπειρικά⁵¹.

Το έργο του Άνταμ Φέργκιουσον, καταπιάνεται με διάφορες πτυχές της ανθρώπινης φύσης προσεγγίζοντας την από μια ιστορική ταυτόχρονα σκοπιά, λαμβάνοντας υπόψη πέραν των φυσικών της χαρακτηριστικών και την αναπόσπαστη κοινωνική φύση του ανθρώπου. Εισαγάγει δηλαδή ένα νέο, εμπειρικό, ιστορικοκοινωνικό⁵² μοντέλο μελέτης του ανθρώπου. Η προσέγγιση του αυτή μάλιστα παρουσιάζει τέτοιο ενδιαφέρον, ώστε αρκετοί μελετητές του συχνά φρονούν πως επάξια διεκδικεί θέση ανάμεσα στους πατέρες της κοινωνιολογίας και της θεωρίας της ιστορίας.

Ο Φέργκιουσον δεν διστάζει να χαρακτηρίσει την πορεία μελέτης της ανθρώπινης φύσης από την προγενέστερη και σύγχρονη του διανόηση, ως λανθάνουσα και ελλειπτική, καθώς ο άνθρωπος δεν έχει μελετηθεί ποτέ στα πλαίσια του φυσικού του περιβάλλοντος παρά μόνο στατικά και αποκομμένος από αυτήν. Ο άνθρωπος κατά τον ίδιο, πρέπει να μελετηθεί έτσι όπως προσφέρεται στην παρατήρηση, δηλαδή στο πλαίσιο πάντα της συμβίωσης του σε κοινωνικές ομάδες ποικίλων μορφών και ποτέ ως μονάδα, όπως τον φαντάζονταν οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Ένθερμα αντιτιθέμενος στις εν λόγω μεθοδολογικές προσεγγίσεις, θα τονίζει επανειλημμένα μέσα από το έργο του την πλάνη στην οποία βρίσκονται οι οπαδοί των θεωριών αυτών (κοινωνικού συμβολαίου). Κατά τα λεγόμενα του, οι συγκεκριμένοι φιλοσόφοι που υιοθετούν τέτοιου είδους διδασκαλίες έχουν καταστεί «δούλοι των ίδιων τους των (αφαιρετικών) συλλογισμών (abstractions)»⁵³. Έχουν δηλαδή φτάσει σε σημείο να οδηγούνται σε

---

⁵¹Ο Φέργκιουσον έχει γράψει μια εκτενή μονογραφία για την άνοδο και την πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και επιπλέον έχει ασχοληθεί εκτενώς με την μελέτη κοινωνιών προγενέστερων εποχών και τα αίτια καθώς και τις συνθήκες ήκμασης και παρήκμασής τους.

⁵²Η σύγχρονη διανόηση θα το ονομάσει *Conjectural history*. Ο R. Hamowy (1969) μας πληροφορεί πως μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα το να είσαι ηθικός φιλόσοφος συνεπαγόταν την ιδιότητα σου ως κοινωνιολόγος.

⁵³Ferguson Adam, *Institutes of moral philosophy*, Edinburgh, republished 1994, σ. 65 (στο εξής *Institutes*)

αυθαίρετα συμπεράσματα, ωθούμενοι από υπεργενικεύσεις υποκειμενικών τους εικασιών. Αντίθετα θα έπρεπε να επικεντρώνονται στα απόλυτα εμπειρικά δοθέντα δεδομένα, τα οποία και πηγάζουν κατά τον ίδιο, μόνο μέσα από την παρακολούθηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των καθημερινών ποικίλων εκφάνσεων της, εντός του φυσικού της περιβάλλοντος- της κοινωνίας. Για τον Φέργκιουσον μόνο εντός του κοινωνικού πλαισίου μπορεί κάποιος να παρατηρήσει την αληθινή φυσική κατάσταση του ανθρώπου η οποία και προδιαγράφεται μέσα από τις καθημερινές καταστάσεις συνύπαρξης του και όντας κάποιος στο απόλυτα φυσικό του πεδίο δράσης, εύκολα μπορούμε να ανιχνεύσουμε και τα αληθινά του συναισθήματα, όπως για παράδειγμα είναι η φιλία και η έχθρα, ο αλτρουισμός και η φιλαυτία ⁵⁴.

Έχει επισημανθεί πως, «Το *Δοκίμιο* μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα άκρως κατατοπιστικό έργο του σκωτικού Διαφωτισμού, αφού καταπιάνεται με την μελέτη της ανθρώπινης φύσης και πιο συγκεκριμένα με το εγχείρημα της φιλοσοφικής ιστορικής επισκόπησης της ανθρώπινης κοινωνίας, το οποίο και συναντούμε σε αρκετά έργα των Σκώτων φιλοσόφων κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Το συγκεκριμένο εγχείρημα συστρατεύεται εν μέρει με το γνωστό κάλεσμα του D. Hume προς μια επιστημονική πλέον προσέγγιση ως προς την μελέτη της ανθρώπινης φύσης και εν μέρη με το κάλεσμα του Μοντεσκιέ προς μια λεπτομερή συγκριτική προσέγγιση ως προς την μελέτη των κοινωνιών. Οι συγκεκριμένες δύο κατευθύνσεις επηρεάζουν την πλειοψηφία των Σκώτων Διαφωτιστών»⁵⁵.

Κατά κοινή ομολογία το έργο του Φέργκιουσον χαρακτηρίζεται σημαντικότερο για την μετέπειτα του διανόηση. Η απήχηση που είχαν τα έργα του ανάμεσα στους κύκλους των διανοουμένων της εποχής ήταν τεράστια, με φυσικό επακόλουθο να παρατηρούνται στον σύγχρονο δυτικό κόσμο στοιχεία της σκέψης του διάσπαρτα σε ρεύματα και θεωρητικούς διαφόρων κατευθύνσεων. Σε

---

⁵⁴Δρόσος Γ.Δ. (2008) , σ. 566

⁵⁵Iain Mc Daniel (2013), Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment: The Romans past and Europe's Future. Cambridge, Harvard University press. σ. 64

σύγχρονες μελέτες⁵⁶ παρουσιάζονται ως επηρεασμένοι φανερά από το έργο του μεταξύ άλλων οι Durkeim, Tonnie, Weber, Elias, Hayek, Comte, Spencer, Marx, Hegel. Επίσης θα εντοπιστούν στοιχεία επιρροής του στο χώρο της ψυχολογίας στις θεωρίες των Freud και Pavlov. Είναι δε φανερό πως από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα μια πληθώρα μελετητών εμφανίζονται ενθουσιώδης για πραγμάτευση επί του έργου του, έχοντας ως αποτέλεσμα μονογραφίες και ακαδημαϊκές μελέτες να έρχονται στο φως με γοργό ρυθμό, ξεσκεπάζοντας λεπτομέρειες και τονίζοντας στοιχεία της φιλοσοφίας του που για χρόνια έμεναν στην αφάνεια.

Ας αναφερθεί ωστόσο στην παρούσα φάση το παράδοξο, πως για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα το έργο του Φέργκιουσον παρέμενε στην αφάνεια και χαρακτηριζόταν ως ελάσσονος σημασίας. Η πλειοψηφία των φιλοσόφων των άμεσα επόμενων του γενεών, αδικώντας τον ίσως θα λέγαμε, παραγκώνισαν το έργο του καθώς αυτό επισκιαζόταν πάντοτε από το έργο των «τιτάνων» σύγχρονών του D. Hume και A. Smith. Όπως πληροφορούμαστε, «λίγο πριν τον 20ο αιώνα οι αναφορές στον Φέργκιουσον ήταν σπάνιες και αυτές που γίνονταν κατά βάση πλαισιώναν μελέτες γύρω από τα έργα των D.Hume και A.Smith»⁵⁷. Σε μια προσπάθεια επεξήγησης της γενικευμένης αδιαφορίας για το έργο του Φέργκιουσον μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο Gordon Graham⁵⁸ θα απариθμήσει τουλάχιστον τέσσερις βασικούς παράγοντες, που κατά τον ίδιο πιθανόν να συνέβαλαν στον παραγκωνισμό του αυτό, αλλά και στην γενικότερη στείριότητα σε βιβλιογραφικές μελέτες και αναφορές γύρω από το έργο του:

i) Η αρχαΐζουσα πιο δυσνόητη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Φέργκιουσον σε σχέση με την υπόλοιπη σκωτική διάνοηση⁵⁹

---

⁵⁶Hill L. (2006), Oz-Salzberger F. (1995), Hamowy R. (1969)

⁵⁷Kettler D. (2005), Adam Ferguson: his social and political thought, New Jersey

⁵⁸Gordon Graham, Adam Ferguson as a moral philosopher, article στο Royal Institute of Philosophy, volume 88/ issue 4, 2013

⁵⁹Ο Eugene Heath φαίνεται να διαφωνεί, παρατηρώντας πως «αν και ο τρόπος γραφής του Φέργκιουσον χαρακτηρίζεται συχνά δύσκολος ως προς την κατανόηση, στην ουσία το περιεχόμενο του λόγου του αφήνει μια αίσθηση σαφήνειας και ενότητας όσον αφορά τα νοήματα. Και αυτό ίσως οφείλεται στον ρεαλισμό και την αυθεντικότητα που χρησιμοποιεί για την αποτύπωση της

ii) Η απουσία από μέρους του μικρής έκτασης κειμένων για αποσπασματική και άρα πληρέστερη επεξήγηση των θεωρήσεων του

iii) Η γενικότερη μορφή και ο χαρακτήρας του *Δοκιμίου*, του γνωστότερου έργου του Φέργκιουσον, ο οποίος και δεν παρουσιάζεται ως καθαρά φιλοσοφικός αλλά περιπλέκεται υιοθετώντας έννοιες και στοιχεία που περισσότερο τείνουν προς τις κοινωνικές επιστήμες και περισσότερο στην κοινωνιολογία

iv) Η ξεπερασμένη κατά πολλούς στατική σκοπιά, γύρω από την ιστορικά προοδευτική εξέλιξη των κοινωνιών που ο ίδιος πρέσβευε

Τελικά όπως πληροφορούμαστε⁶⁰, «η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος γύρω από το έργο του θα εμφανιστεί από τους κοινωνιολόγους του 20^{ου} αιώνα, με πιο σημαντικό παράδειγμα τον W.C. Lehmann⁶¹, ο οποίος χαρακτηρίζοντας τον Φέργκιουσον σημαντικότερο φιλόσοφο, πραγματεύεται σε βάθος, εξετάζει και αντιμετωπίζει το *Δοκίμιο* ως εξέχον πρωτοκοινωνιολογικό έργο.

Είναι πλέον αναγνωρίσιμα τα στοιχεία που άφησε μέσα από το έργο του, πέραν τούτου όμως ας είμαστε γνώστες του γεγονότος πως και ο ίδιος υπήρξε μελετητής και άοκνος υπηρέτης του φιλοσοφικού πνεύματος, με ομολογουμένη εντρύφηση του σε έργα τόσο αρχαίων όσο και σύγχρονων του διανοητών. Γνωρίζουμε πως ήταν άριστος μελετητής και γνώστης των κλασικών κειμένων της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και ομολογεί σε πολλά σημεία στα έργα του τον επηρεασμό του από τις διάφορες σχολές της. Φροντίζει ωστόσο να ξεκαθαρίσει τη θέση του τονίζοντας πως είναι κατά της προσκόλλησης σε μία και μόνο σχολή σκέψης. Εμφανίζεται πολέμιος του δογματισμού και της άκριτης υποστήριξης οποιασδήποτε σέκτας (ομάδας με κοινή προσήλωση σε συγκεκριμένες ιδεολογίες).

πραγματικότητας. Για παράδειγμα μας παρουσιάζει ως ζώα αλλά ταυτόχρονα έλλογα όντα, με τάσεις προόδου αλλά και νωχελικά υπό περιστάσεις, είμαστε κοινωνικοί εκ φύσεως αλλά ταυτόχρονα λειτουργούμε ανταγωνιστικά. Είμαστε εξαρτημένοι και υποκινούμαστε εξ έθους, αλλά συνάμα έχουμε την υποχρέωση να φροντίζουμε για την διαμόρφωση του ηθικού μας προφίλ» E. Heath and V. Merolle (2008), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, London: Pickering & Chatto. σ.1-2

⁶⁰Oz- Salzberger F.(1995), σ. xxxi

⁶¹Lehmann W. C. (1930), *Adam Ferguson and the beginnings of modern Sociology*, New York: Columbia University Press

Η απόρριψη κάθε αυθεντίας εξάλλου και η άσκηση έλλογης κριτικής σκέψης προς αναζήτηση της καθαρής αλήθειας, αποτελούν θεμελιώδεις αρχές του ευρύτερου κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ο Φέργκιουσον φυσικά και αποτελεί μέρος του. Ωστόσο, αρκετοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν πως παρουσιάζει εμφανώς στοιχεία στον συλλογισμό του που περισσότερο συγκλίνουν προς τους Ρωμαίους στωικούς φιλοσόφους⁶². Ενισχύοντας την θέση αυτή στο *Principles*, ο Φέργκιουσον κάνει συχνές αναφορές στον Επίκτητο και τον Μάρκο Αυρήλιο και επίσης ομολογεί τον επηρεασμό του από τους σύγχρονούς του στωικούς. Θα πει για αυτούς συγκεκριμένα, «Ακόμα και στις σύγχρονες μέρες όπως συμβαίνει και καθόλη την διάρκεια των αιώνων ... αυτή η ομάδα (στωικοί φιλόσοφοι) έχει τύχει σεβασμού από όλους αυτούς που ήταν έτοιμοι να αποδεχτούν το αληθινό της πνεύμα, όπως και έπραξαν για παράδειγμα οι Lord Shaftesbury⁶³, Montesquieu, Mr.Harris, Mr. Hutcheson και πολλοί άλλοι»⁶⁴. Στο ίδιο θέμα, δεν θα διστάσει να ομολογήσει πως, «Θα μπορούσε να θεωρηθεί σε κάποια σημεία συνεχιστής της Στωικής παράδοσης»⁶⁵.

Η Κ.Κ. Nicolai⁶⁶ θα καταπιαστεί εξονυχιστικά με το θέμα των αρχαίων πηγών που επηρέασαν την σκέψη του φιλοσόφου, καταλήγοντας πως για τον ίδιο «όλη η αρχαία φιλοσοφία μπορεί να συνοψιστεί στα έργα των Επικούρειων, των Περιπατητικών και των Στωικών. Διαπιστώνει πως ο Φέργκιουσον τρέφει μεγάλο

---

⁶²Παρουσιάζουν τον Φέργκιουσον ως επηρεασμένο και συνεχιστή της Στωικής φιλοσοφικής παράδοσης μεταξύ άλλων οι Jean Hecht (1975), Nobert Waszek (1988), David Kettler (2005), Lissa Hill (2009), Vincenzo Merolle (2009).

⁶³Όπως διαπιστώνει ο Iain Mc Daniel (2008), σ.71 «στο *Institutes* γίνονται συχνές αναφορές στο έργο του Shaftesbury *Inquiry concerning Virtue or Merit*, επιχειρώντας να εξηγήσει την σχέση που υπάρχει μεταξύ της κατάκτησης των Αρετών και της ευμενούς προσπάθειας (benevolence). Επιπλέον στο *Principles* καταφέρνει να συνδέσει τις δικές του θέσεις γύρω από την προέλευση του ηθικού συναισθήματος, με αυτήν του Shaftesbury. Όμοια πολλά επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος στο *Δοκίμιο* απαντούν και συμπληρώνουν θεωρήσεις στα έργα τόσο του Shaftesbury αλλά και του Hutcheson».

⁶⁴Principles I ,σ.8

⁶⁵Principles I ,σ.7

⁶⁶Nicolai C. K.(2011), *The Scottish Cato?: a re-examination of Adam Ferguson's engagement with classical antiquity* University of Edinburgh, PhD

θαυμασμό και για τις τρεις αυτές σχολές αναγνωρίζοντας πως έχουν αναπτύξει ολοκληρωμένα και αξιόλογα προς μελέτη συστήματα, σχετικά με την κοσμολογία, την φυσική, την μεταφυσική και τη διαλεκτική (μαζί η ηθική και η πολιτική)». Σ' ένα άλλο σημείο οι μελετητές εγκωμιάζουν τις Χριστιανικές καταβολές του φιλοσόφου, κρίνοντας πως εμφανίζονται σε αρκετά σημεία της φιλοσοφίας του να κατέχουν κεντρική θέση. Εξάλλου δεν μπορούμε να παρακάμψουμε το γεγονός πως, πέρα από το αυστηρά Καλβινιστικό περιβάλλον ανατροφής του (εντός των σκωτικών Κιρκ και με πατέρα εφημέριο), επιπλέον έχει δεχτεί σχετικές σπουδές στο πανεπιστήμιο και έχει ασκήσει και ο ίδιος καθήκοντα ιερέα-κήρυκα στο 42^ο σύνταγμα των Μπλακ Γουότς (Black Watch Highlanders).

Πέραν των παραπάνω είναι αναμφισβήτητο πως ενισχύεται η δυναμική της σκέψης του και επενεργεί καταλυτικά για την διαμόρφωση των ιδεών του, η συγκεκριμένη χωροχρονική συγκυρία όπου τον φέρνει κυριολεκτικά σε καθημερινή επαφή με τα τεράστια πνεύματα της εποχής του σκωτικού Διαφωτισμού. Πέραν των στενών του φίλων D.Hume και A.Smith διατηρεί στενές σχέσεις και αλληλογραφία με μια πληθώρα επιφανών ανδρών εντός και εκτός Σκωτίας, με ισχύ τόσο πνευματική αλλά και σε πρακτική βάση εμπλεκόμενων σε υψηλά κοινωνικά και πολιτικά πόστα της εποχής. Επίσης είναι γνωστή η εμπλοκή του στις διάφορες θεματικές λέσχες (clubs) της εποχής, έχοντας ως αποτέλεσμα τη καθημερινή αλληλεπίδραση του με μια πληθώρα διακεκριμένων διανοητών. Εδώ ως αναφερθεί και ως επιπλέον καταλυτικός παράγοντας σ'αυτές του τις διασυνδέσεις, η ενασχόληση του ως παιδαγωγού σε γόνους επιφανών οικογενειών ενισχύοντας ταυτόχρονα τους δεσμούς του με τις αριστοκρατικές οικογένειες της χώρας και παρέχοντας του έτσι την ευκαιρία για πληρέστερη ενημέρωση, ταξίδια και συσχέτιση με εξέχουσες προσωπικότητες του ευρύτερου Ευρωπαϊκού σκηνικού⁶⁷.

---

⁶⁷Ως παιδαγωγός για παράδειγμα στην οικογένεια του Κόμη του Μπιουτ καθώς και του κύριου Γκόρτον.

Περαιτέρω, οι μελετητές του συχνά αναγνωρίζουν ως καταλυτικό για την διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της φιλοσοφίας του, το γεγονός της ιδιαίτερης καταγωγής του Φέργκιουσον. Είναι γεγονός πως αποτελεί εξαίρεση μεταξύ των υπολοίπων Σκώτων Διαφωτιστών και κρίνεται ως σημαντική ιδιαιτερότητα, η καταγωγή του Φέργκιουσον από τα Υψίπεδα (Highlands). Υποστηρίζεται πιο συγκεκριμένα πως αυτό συνετέλεσε ως καθοριστικός παράγοντας για την διαμόρφωση της σκέψης του καθώς έζησε και έλαβε εμπειρία ταυτόχρονα από δύο πολύ διαφορετικά κοινωνικά σύνολα. Από την μια γνώρισε και έζησε τον τρόπο λειτουργίας της εκσυγχρονισμένης κοινωνίας των σκωτικών Λόουλαντς (Lowlands), πλην όμως προηγήθηκαν τα παιδικά του βιώματα μέσα στην πιο υπανάπτυκτη και συντηρητική κοινωνία των Χάιλαντς (Highlands-Υψίπεδα Σκωτίας). Η D. A. Testa⁶⁸ θα κάνει μια εκτενή αναφορά στα βιώματα αυτά της παιδικής του ηλικίας αλλά και των μετέπειτα πρώτων ενήλικων χρόνων του Φέργκιουσον στα Highlands, τονίζοντας τον σημαίνοντα και καταλυτικό ρόλο τους στην οικοδόμηση της σκέψης του φιλοσόφου. Όπως αναφέρεται, «Μέσα από αυτές του τις εμπειρίες, ο Φέργκιουσον καταφέρνει μοναδικά να αφομοιώσει μέσα του έναν συνδυασμό εξίσου των παραδοσιακών αξιών των Χάιλαντς αλλά και του εκσυγχρονιστικού προγράμματος των Λόουλαντς». Για τον λόγο αυτό αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση μεταξύ των Σκώτων Διαφωτιστών, καθώς ως γνωστό πολλοί από αυτούς έβλεπαν τα Highlands ως αναχρονιστικά κοινωνικά κατάλοιπα απαρτιζόμενα από βάρβαρους και φιλοπόλεμους άντρες, οι οποίοι και είχαν κάνει επανειλημμένες προσπάθειες να ρίξουν τον Βασιλιά και την προοδευτική του κυβέρνηση⁶⁹.

---

⁶⁸Testa D.A. (2007), A bastard Gaelic man: Reconsidering the Highland roots of Adam Ferguson, University of western Sydney, phd σ. vii

⁶⁹Η εξέγερση του 1745 όπως προαναφέραμε, ξεκίνησε από τα Χάιλαντς υποστηριζόμενη από την πλειοψηφία των γηγενών.

Σε μια προσπάθεια να αποφευχθούν παρερμηνείες, η Patricia Diane Nordeen⁷⁰ θα ξεκαθαρίσει πως «δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση ο Φέργκιουσον να χαρακτηριστεί ως τυπικός Χαϊλάντερ και σίγουρα δεν άνηκε σε καμία από τις μεγάλες οικογένειες-πατριές (Clans). Μεγάλωσε στο Περθσέρ κοντά στα νότια σύνορα των Υψιπέδων(Highlands) και ήταν γιος ενός προτεστάντη εφημέριου ο οποίος αν και καταγόταν από τα Υψίπεδα, εν τούτοις εναντιώθηκε στην εξέγερση των Καθολικών Ιακωβιτών. Με την σειρά του και ο Φέργκιουσον στάθηκε ενάντια στην επανάσταση των Ιακωβιτών σε σημείο ώστε να αρθρώσει μια ένθερμη ομιλία στα Γαελικά αποτεινόμενος στους στρατιώτες του, επεξηγώντας τους τα κακά από μια υποτιθέμενη βασιλεία του πρίγκιπα Τσάρλς (Charles Edward Stuard 1720-1788). Ο Φέργκιουσον ως προτεστάντης και υποστηρικτής της ένωσης των κοινοβουλίων του 1707, καθώς και έμπιστο άτομο του Βρετανικής βασιλείας, αναμφισβήτητα συμπορεύεται μάλλον με την γενικότερη πεδινή (Lowland) σκωτική σκέψη παρά με αυτή των Υψιπέδων (Highlands)». Αποτελεί πέραν τούτου αποδεκτό γεγονός, πως λάτρευε τις πρωτόγονες πολεμικές αρετές που χαρακτήριζαν τους Σκώτους των Highlands. Γενικότερα μέσα από τα έργα του τείνει να εκθειάζει τις αρετές της αρχαιότητας - των προ πολιτισμικών εποχών. Συγκεκριμένα πίστευε πως, «αφού ο πρωτόγονος δεν έλαβε τις οδηγίες μας, ομοίως δεν έχει γνωρίσει και τα πάθη μας. Δεν γνωρίζει διαβαθμίσεις ανωτερότητας και δεν μπορεί να είναι δουλοπρεπής. Δεν γνωρίζει διαβαθμίσεις του πλούτου και δεν μπορεί να είναι ζηλόφθονος. Ασκεί στον υψηλότερο βαθμό που δύναται τα καθήκοντα που του ανατίθενται, με βάση τα εκ φύσεως χαρίσματα του, εντός της ανθρώπινης κοινωνίας, δηλαδή αυτά του προσάτη και στρατιώτη της χώρας του»⁷¹. Έτσι αποτελεί αποδεκτό γεγονός πως τα παιδικά του βιώματα στα Υψίπεδα και η γνώση της Γαελικής διαλέκτου, γεγονός που τον φέρνει πιο κοντά και με τα γραπτά και τις παραδόσεις της κοινωνίας αυτής, θα διαμόρφωσαν μέσα του και θα του καλλιέργησαν στέρεα αρετές του πνεύματος και της τιμής καθώς και

---

⁷⁰Patricia Diane Nordeen (2003), "Adam Ferguson on Civil Society: Enlightenment, Community and the Market", Yale University, Phd, σ. 143

⁷¹Essay, σ.186

πεποιθήσεις και φρονήματα που σ'αυτές τις πιο πρώιμου τύπου κοινωνίες θεωρούνταν απαραίτητες για την εν-τάξη λειτουργία της ομάδωσης και της περαιτέρω ατομικής και κοινωνικής δράσης.

Το γεγονός αυτό της ιδιαίτερης καταγωγής του όπως προαναφέρθηκε, θα λειτουργήσει καταλυτικά και θα τον διαχωρίσει σε αρκετά σημεία από τις φιλοσοφικές θεωρήσεις των συγχρόνων του. Όντας ο ίδιος κοινωνός και των δυο αυτών εκ διαμέτρου διαφορετικών μορφών κοινωνικής ομάδωσης (συντηρητική κοινωνία των Highlands και εκσυγχρονισμένα Lowlands), μεταξύ των σύγχρονων του βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση, έχοντας ίσως μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα εξέλιξης των κοινωνικών δρώμενων, δίνοντας του έτσι προβάδισμα και μια εναλλακτική οπτική γωνία ως προς την ιστορική τους μελέτη. Και αυτό θα τον οδηγήσει σε μεγάλο βαθμό να αναπτύξει την μνημειώδη θεωρία του, περί των τριών ιστορικών σταδίων εξέλιξης της κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, στο *Δοκίμιο* θα μας παρουσιάσει την ιστορική αυτή εξέλιξη της κοινωνίας απαριθμώντας τρία βασικά στάδια, αρχίζοντας δηλαδή από μια πρωτόγονη απολίτιστη-ακαλλιέργητη κατάσταση(rude) και καταλήγοντας σε μια εκπολιτισμένη και εκλεπτυσμένη αστική θα λέγαμε κατάσταση (civil and polished). Και μεταξύ των δύο αυτών σταδίων θα αναγνωρίσει ένα ακόμα στάδιο μιας πιο βάρβαρης φιλοπόλεμης μεν αλλά ταυτόχρονα ενάρετης κοινωνίας (barbarian).

Το θέμα της ιδιαίτερης καταγωγής του Φέργκιουσον χαρακτηρίζεται πραγματικά ενδιαφέρον αλλά εξίσου ενδιαφέρον χαρακτηρίζεται και το γεγονός της προσωπικής εμπλοκής του στα όσα ο ίδιος διδάσκει. Αναγνωρίζεται ως ένας φιλόσοφος ο οποίος δεν διδάσκει απλά εκθέτοντας θεωρητικές επισκοπήσεις των τεκταινομένων και κριτικάροντας τα κακώς κείμενα. Η φιλοσοφία του αποσκοπεί σε μια διαφοροποίηση των καθημερινών πρακτικών του ατόμου και σε μια προτροπή για καθημερινή άσκηση τους. Η διδασκαλία του αποσκοπεί στο να βρει στην πράξη τρόπους που θα βελτιώσουν τις εντός κοινωνιών συνθήκες

συμβίωσης και θα αυξήσουν την ανθρώπινη ευτυχία⁷². Και ο Φέργκιουσον φροντίζει να κάνει τα κηρύγματα του τρόπο ζωής. Κατά την διάρκεια της ζωής του ήταν περήφανος για την θητεία του στο 42ο σύνταγμα των «Μπλάκ Γουότς» (Black Watch). Εκεί ως ενεργός στρατιωτικός και εφημέριος βιώνει από πρώτο χέρι την σύσφιξη των σχέσεων που επιφέρει μεταξύ αλλήλων ο αγώνας ενάντια σε ένα κοινό εχθρό, καθώς και κατακλύζεται από την πληθώρα των ανδροπρεπών συναισθημάτων που ο αγώνας για υπεράσπιση των ιδανικών της πατρίδας επιφέρει. Η εμπειρίες που αποκομίζει τον υποκινούν να πραγματευτεί εις βάθος και να γράψει ένα εκτενές έργο για την Ιστορία της Ρώμης⁷³, αλλά περισσότερο συμβάλλουν στην διαμόρφωση της ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας του. Όπως επισημαίνεται, «ο Φέργκιουσον περισσότερο από κάθε άλλο Σκώτο διανοούμενο, θα τονίσει την σημασία της πολεμικής αρετής ως ακρογωνιαίου λίθου για την καλλιέργεια των βέλτιστων αρετών του πολίτη»⁷⁴.

Ο Άνταμ Φέργκιουσον αναμφισβήτητα συγκαταλέγεται στους διαφωτιστές φιλοσόφους, καθώς χρονικά είναι εν ζωή και ενεργεία κατά το δεύτερο μισό της περιόδου αυτής⁷⁵ και επιπλέον οι ιδέες του αναμφισβήτητα αποτελούν στην πλειοψηφία τους έκφραση των γενικότερων ιδεών της πνευματικής αυτής κίνησης. Όπως σχετικά αναφέρεται, «ο Φέργκιουσον έχει την τύχη να βιώσει από πρώτο χέρι τα γεγονότα και τις εξελίξεις τα οποία διαμορφώνουν και χαρακτηρίζουν την σκέψη του σκωτικού Διαφωτισμού: Την άνοδο των Ιακωβιτών και τις συνέπειες της, την Αμερικάνικη και Γαλλική επανάσταση, την ανάπτυξη της βρετανικής αυτοκρατορίας, την ανακάλυψη και εξερεύνηση νέων τόπων και πολιτισμών, την επανάσταση στις επιστήμες και την τεχνολογία, την

---

⁷²Hill L. (2006) σ. 27. Παρουσιάζεται στο σημείο αυτό επηρεασμένος από του Ρωμαίους Στωικούς, οι οποίοι υποστήριζαν την αναγκαιότητα της πρακτικής ισχύς της φιλοσοφίας για το κοινωνικό καλό.

⁷³Ferguson Adam (1799), *The history of the progress and termination of the Roman Republic*, Bell & Bradfure, Edinburgh

⁷⁴Oz-Salzberger F.(2005), σ. X

⁷⁵Συμβατικά οι επιστήμονες και ιστορικοί ορίζουν τα όρια της περιόδου του ευρωπαϊκού διαφωτισμού από την ένδοξη Αγγλική επανάσταση του 1688 μέχρι και την Γαλλική επανάσταση του 1789

εξέλιξη σε θεωρίες δικαίου και θεολογίας και επίσης τις μεγάλες διενέξεις και συζητήσεις των διανοουμένων τόσο στη Σκωτία όσο και ευρύτερα»⁷⁶. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την οξυδέρκεια του και την άοκνη διάθεση του για έρευνα και ενεργή συμμετοχή του στην πνευματική ζωή της εκσυγχρονισμένης Σκωτίας τον καθιστούν ιδιαίτερη και άκρως ενδιαφέρουσα προς μελέτη φιλοσοφική φυσιογνωμία.

2. Προς μια νέα ηθική προσέγγιση

Όπως γίνεται γνωστό από την σύγχρονη διανόηση⁷⁷, κατά το 18^ο αιώνα τα παραδοσιακά ηθικά μοντέλα κρίνονταν ελλειπή από την πλειοψηφία των Σκώτων φιλοσόφων, καθώς θεωρούνταν αναχρονιστικά κατάλοιπα απέναντι σε μια ραγδαία αναπτυσσόμενη κοινωνία. Το γενικότερο ευρωπαϊκό πρόταγμα για χειραφέτηση της ανθρώπινης νόησης από τα δεσμά του δογματισμού και χειραφέτηση της ηθικής συνείδησης από τον φόβο της τιμωρίας δεν αφήνουν αδιάφορη την σκωτική διανόηση⁷⁸. Η νέα αυτή κοινωνική πραγματικότητα σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να εμμένει πλέον στις υφιστάμενες, κοινοτικού τύπου ηθικές επιταγές, οι οποίες και υποχρέωναν το άτομο να εκφράζεται με μια μάλλον ακραία αλτρουιστική διάθεση απέναντι στην επικράτηση του κοινού συμφέροντος, θυσιάζοντας τις όποιες προσωπικές επιδιώξεις και πολεμώντας

---

⁷⁶Nicolai C.K.(2011), σ.1

⁷⁷Βλέπε μεταξύ άλλων Oz-Salzberger F. (1995), Kettler D. (2005), Δρόσος Γ.Δ. (2016), Umaji Kaneko (1903), Hamowy R. (1969)

⁷⁸Πλέον όπως αναφέρεται, «η μοντέρνα αυτή νοηματοδότηση του βίου γίνεται κατανοητή ως απαξίωση της μορφής «κοινότητα» και ανάδειξη της μορφής «κοινωνία» ως ιδεολογική κατάφαση των αξιών της. Ατομικότητα, εκκοσμίκευση, πρόοδος, ελευθερία σκέψης και συνείδησης, ανθρώπινα δικαιώματα, αποτελούν τα συνθήματα που κοσμούν τις σημαίες του Διαφωτισμού. Παντού ο Διαφωτισμός παρουσιάζεται ως ιδεολογικό κίνημα ολοκλήρωσης της νεωτερικής μετάβασης από την κοινότητα στην κοινωνία. Αυτή η μετάβαση, σε ότι αφορά το πεδίο της ηθικότητας, γίνεται αισθητή, ήδη από τους σύγχρονους της, ως ηθική κρίση. Μέσω αυτής της κρίσης αναδεικνύεται το χαρακτηριστικά νεωτερικό ζήτημα: ποιες είναι οι κοινές σταθερές που καθιστούν καθολικά δεσμευτικές τις ηθικές αξίες, με δεδομένη την απαξίωση των παραδοσιακών μορφών κοινότητας, που καθόριζαν ως τότε το περιεχόμενο και τις μορφές τους; Αναζήτηση κοινών αξιακών και συμβολικών αναφορών σημαίνει επαναπροσδιορισμό του πεδίου που ονομάζουμε ηθική κοινότητα». Δρόσος Γ. Δ.(2016), σ. 21

ανώφελα τα πάθη που συνεχώς αναδύονται μέσα στην καθημερινή του πρακτική. Ήταν πλέον πασιφανές πως σε ολόκληρη την Ευρώπη τα άτομα ρίχνονταν στην καθημερινή επιζήτηση όλο και περισσότερων αγαθών και απολαύσεων εκθειάζοντας ταυτόχρονα το κύρος που επιφέρει στον κάτοχό της η συσσώρευση πλούτου και ιδιοκτησίας. Και αυτό αφήνοντας πίσω τις αυστηρές δογματολογίες και καταναγκαστικές ηθικές ρήσεις που είχε εδραιωμένες μέχρι τότε η εκκλησία θα έπρεπε να τεθεί εκ νέου προς κριτική επισκόπηση λαμβάνοντας υπόψιν τα νέα δεδομένα των κοινωνιών που εγείρονται στο προσκήνιο. Πλέον αποτελεί γεγονός πως οι κανόνες αλλάζουν και ελεύθερα το άτομο αναζητά τις όποιες ηδονές και απολαύσεις στοχεύοντας στη προσωπική του ευτυχία, αποδεσμεύοντας κατά συνείδηση τον εαυτό του αρκετές φορές από κάθε άλλη κοινωνική υποχρέωση και δεν δικαιολογούνται απόπειρες για εξαναγκασμό της ελεύθερης αυτής έκφρασή του. Οι μελετητές εύκολα θα χαρακτηρίσουν τον τύπο αυτό της νέας κοινωνίας, ως «σύγχρονη κοινωνία του εμπορίου και της ιδιοκτησίας⁷⁹» καθώς με τα νέα δεδομένα που εισάγονται με το πρόσχημα της πολιτισμικής προόδου, η διαφύλαξη του προσωπικού συμφέροντος και οι ιδιοτελείς και φίλαυτες επιδιώξεις αναγνωρίζονται και θεωρούνται αναπόσπαστο πολιτικό δικαίωμα αλλά και εξίσου αναγκαία όπλα για την διατήρηση και επιβίωση του ατόμου εντός της.

Μεταξύ των ηθικολόγων του 18^{ου} κρίνεται επιτακτική όσο ποτέ άλλοτε η διατύπωση μιας νέας ηθικής θεωρίας, η οποία θα λαμβάνει υπόψιν τα προαναφερθέντα και ταυτόχρονα θα δίνει κάποιες σταθερές επιταγές χωρίς να καταπατεί τα πολιτικά τους δικαιώματα και με τις οποίες θα μπορεί ταυτόχρονα να διαφυλαχτεί η ομοιομορφία και καθολικότητα στην τήρηση των ηθικών νόμων.

Όπως πληροφορούμαστε σχετικά⁸⁰, «το κεντρικό πρόβλημα για τους Άγγλους ηθικολόγους του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα ήταν η απάντηση στο ερώτημα γιατί πρέπει και τι κάνει τον άνθρωπο να πράττει προς όφελος των

---

⁷⁹Δρόσος Γ. Δ.(2016), Oz-Salsberger F. (1995)

⁸⁰Umaji Kaneko (1903), *Moral philosophie Adam Ferguson's*Leipzig: Lucka [S.A], p. 3 (Η παραπομπή από το έργο του Ronald Hamowy, *The social and political philosophy of Adam Ferguson: A commentary on his "essay on the history of civil society"* Chicago 1969)

συνανθρώπων του και της κοινωνίας του». Και σε μια προσπάθεια απάντησης του συγκεκριμένου ερωτήματος ξεχωρίζουν τρεις βασικές θεωρήσεις:

Αρχικά η «ωφελιμιστική», η οποία και βασίζεται στις ηθικές αρχές των Hobbes και Locke, υποστηρίζει πως η ιδιοτέλεια αποτελεί θεμελιώδη παράγοντα καθορισμού της ηθικής συμπεριφοράς. Κατευθυνόμενοι από την ιδιοτέλεια οι άνθρωποι καταφέρνουν τεράστια επιτεύγματα, φτιάχνουν κοινωνίες και πόλεις. Μέσα από ένα γενικότερα εκλαμβανόμενο κοινωνικό καλό, μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητός ο ευεργετικός αυτός ρόλος της ιδιοτέλειας. Η προέλευση της ηθικότητας κατά συνέπεια για αυτή την θεώρηση, βρίσκεται σε εγωιστικούς υπολογισμούς και είναι το αποτέλεσμα έλλογης σκέψης.

Επόμενη θεώρηση η «ορθολογιστική», η οποία υποστηρίζει πως οι απόλυτοι νόμοι και τα απριόρι αξιώματα του ορθού Λόγου, ωθούν με φυσικό τρόπο τον άνθρωπο προς την ηθική συμπεριφορά. Με βάση αυτή την θεωρία, η αρετή κατά κύριο λόγο υπάρχει εκ φύσεως και προσαρμόζεται στην αντιληπτή φύση και ουσία των πραγμάτων και στις σχέσεις που εγείρονται από αυτά και δευτερευόντως αναγνωρίζει την πραγματική τους φύση σε σχέση με την σύσταση του ανθρώπου.

Τέλος, η θεωρία των συναισθημάτων με εισηγητή τον Cumberland⁸¹ και βασιζόμενη στις θεωρήσεις του Shaftesbury⁸². Η θεωρία αυτή θα βρει εύφορο έδαφος και θα πάρει διάφορες κατευθύνσεις με τους J.Butler⁸³, F.Hutcheson⁸⁴, A.Smith και φυσικά τον A.Ferguson.

Είναι άξιο προσοχής πως η τελευταία αυτή θεωρία εκ πρώτης όψεως διαχωρίζεται από τις προαναφερθείσες, αφού βάζει στο επίκεντρο της τα συναισθήματα του ανθρώπου. Συγκεκριμένα ορίζει πως αυτά έχουν την δυνατότητα να αναγνωρίζουν και είναι ικανά να κατευθύνουν τις ηθικές μας κρίσεις. Επιπλέον, υποστηρίζει και αυτή πως η αρετή ενυπάρχει εκ φύσεως στον

---

⁸¹Ρίτσαρντ Κάμπερλαντ (Richard Cumberland 1631-1718)

⁸²Άντονι Άσλι Κούπερ, 3^{ος} κόμης του Σαφτσμπούρι (Anthony Ashley Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury 1671-1713)

⁸³Τζιόζεφ Μπάτλερ (Joseph Butler 1692-1752)

⁸⁴Φράνσις Χάτσεσον (Francis Hutcheson 1694-1746)

άνθρωπο, όμως αποκτά τον ρόλο της μόνο εφόσον προσαρμόζεται και είναι η κανονική έκφραση μια αδιάφθορης ανθρώπινης φύσης. Τα συστατικά στοιχεία αυτής της ανθρώπινης φύσης όμως εκλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο από τον εκάστοτε φιλόσοφο. Για τους Shaftesbury και Hutcheson για παράδειγμα, τα καλά και ευμενή συναισθήματα ρυθμίζονται από τις σχέσεις και επιβραβεύσεις του όλου συστήματος των έλλογων διαμορφώνοντας την αληθινή φύση του ανθρώπου. Ο Butler βλέπει την ηθική λειτουργία ως συνείδηση (η οποία) μιλάει με την φωνή της ολότητας του ανθρώπου και εν συνεχεία η αληθινή φύση του ανθρώπου έχει ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά (όχι όλα αγαθοεργά) τα οποία η συνείδηση (και η απλή φιλαυτία) εγκρίνει. Ο Άνταμ Σμιθ βλέπει την ηθική συμπεριφορά ως την επαφή αυτή με την οποία ο αμερόληπτος παρατηρητής (impartial spectator) είναι ικανός να συμπαθεί. Τέλος για τον Φέργκιουσον η ηθική συμπεριφορά συνίσταται σε αυτές ακριβώς τις πράξεις, οι οποίες προάγουν την αριστεία του ανθρώπινου πνεύματος και οδηγούν στην ψυχική τελείωση. Για όλους αυτούς τους φιλοσόφους το κοινωνικό κίνητρο είναι εγγενές και επίσης συμφωνούν στο γεγονός ότι η ανθρώπινη διάθεση είναι τόσο δημιουργική που απλά το άτομο αντιλαμβάνεται και πράττει για τους συνανθρώπους του όπως ακριβώς θα ενεργούσε για τον εαυτό του. Η κοινωνική ζωή είναι φυσική και βασικότατη στον άνθρωπο και όχι αναγώγιμη σε οτιδήποτε άλλο (όπως για τους Ωφελμιστές είναι η φιλαυτία, η για τους Ορθολογιστές ο Λόγος).

Συνοψίζοντας, ξεκαθαρίζεται πως η φιλελεύθερη αυτή προβληματική περί ηθικότητας δεν έθεσε κάποιες απριόρι αξίες με βάση τις οποίες να κρίνεται ή να αξιολογείται η συμπεριφορά των υποκειμένων, εν αντιθέσει με τους προγενέστερους ηθικολόγους. Η ηθική αξιολόγηση πλέον προσδιορίζεται ως διαδικασία επιδοκίμασias ή αποδοκίμασias των συναισθημάτων που κινητοποιούν την πράξη. Είτε επιδοκιάζονται μόνο τα αισθήματα ευμένειας και φιλαλληλίας ως ηθικά κίνητρα του πράττειν (η εκδοχή του Χάτσεσον), είτε επιδοκιάζονται τα ευάρεστα και επωφελή συναισθήματα (η εκδοχή του Χιούμ), είτε τα συναισθήματα στα οποία μπορεί να εισέλθει η συμπάθεια ενός

αμερόληπτου παρατηρητή (η εκδοχή του Σμίθ). Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για επιδοκιμασία που συνενώνει τα συναισθήματα του κρίνοντος με τα συναισθήματα του κρινόμενου και όχι για τη «μέτρηση» της πράξης με εκ των προτέρων δεδομένα κριτήρια.⁸⁵

3. Η παιδαγωγική του ταυτότητα

Μας γίνεται γνωστό πως κατά την διάρκεια της ζωής του ο Φέργκιουσον έχει υπηρετήσει την παιδεία από τουλάχιστον τρεις διαφορετικές συντεταγμένες. Αρχικά ως νεαρός εφημέριος, μέσω των κηρυγμάτων του στο 42^ο σύνταγμα των Black Watch στα Highlands όπου του ανατίθεται η εξύψωση του ηθικού των στρατιωτών προερχόμενων από τα Υψίπεδα και ομιλούντων την Γαελική διάλεκτο. Γίνεται γνωστό πως για αυτή του την θέση, καθοριστικός παράγοντας υπήρξε η άριστη γνώση της συγκεκριμένης διαλέκτου, λόγω των παιδικών του βιωμάτων στα Υψίπεδα καθώς επίσης και ο υπέρμετρος θαυμασμός του για τις στρατιωτικές αρετές των Αρχαίων πολεμιστών (αναφέρεται συγκεκριμένα και στους Σπαρτιάτες). Ακολουθώντας, με την αποστρατικοποίηση του, θα κληθεί και θα ασκήσει το επάγγελμα του παιδαγωγού σε γόνους ευγενών οικογενειών, θεσμός που επικρατούσε την συγκεκριμένη εποχή αξιώνοντας έτσι σωστή παιδεία διαμέσου της συμβολής των επιφανών διανοουμένων. Στη συνέχεια καταφέρνει να εξασφαλίσει θέση ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου αρχικά ως

---

⁸⁵Δρόσος (2016), σ. 37. Ως μοντέρνα ηθική κοινότητα «ονομάζεται αυτή τη μορφή διυποκειμενικής μετοχής στο κοινό κεφάλαιο των ηθικών σταθερών, κατά την οποία ο κάθε μέτοχος αναγνωρίζεται ως τέτοιος, όχι στο μέτρο της προσαρμογής του σε δεδομένες κατά περιεχόμενο αξιακές σταθερές, αλλά στο μέτρο που ο ίδιος συμμετέχει ως παρατηρούμενος και συγχρόνως παρατηρητής, στη διαμόρφωση του κοινού κεφαλαίου. Κάθε υποκείμενο μετέχει στη διαρκή σύσταση και αναπαραγωγή της ηθικής κοινότητας, δίκην μέλους ενός υποθετικού ενεργού θεάτρου, στο οποίο όλοι είναι συντελεστές και συγχρόνως θεατές της παράστασης και όλοι διεκδικούν την αναγνώριση τους, η οποία είναι αδιανόητη έξω από τη δική τους διπλή μέθεξη, στη διαδραστική σχέση θιάσου-ακροατηρίου», και συνεχίζοντας «Η συγκατάθεση σε αυτό το νεωτερικό αξιακό ελάχιστο δεν εκδηλώνεται-πάντα κατά τις υποθέσεις του σκωτικού Διαφωτισμού- ως συμβολιακή πράξη, αλλά ως «αυθόρμητη», «φυσική» μέθεξη στο «κοινοτικό δυναμικό» της ανθρώπινης φύσης, το οποίο παραμένει ως υπόλοιπο, μετά την ολοκλήρωση της κοινωνικής μορφής. Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ. 26-27

καθηγητής φυσικών επιστημών και μετέπειτα ηθικής φιλοσοφίας. Πλέον ο δρόμος για μια λαμπρή ακαδημαϊκή καριέρα είναι ανοικτός και ως καθηγητής στα έδρανα του πανεπιστημίου καταφέρνει εύκολα να διαπρέψει τόσο στις φυσικές όσο και αργότερα στις ηθικές επιστήμες. Τέλος, σε ένα τρίτο σημείο θα λέγαμε, το οποίο και αποτελεί ίσως το στοιχείο σύνδεσης της ιδιότητας του αυτής - ως παιδαγωγού δηλαδή με την παγκόσμια και διαχρονική διανόηση, αναγνωρίζουμε το γεγονός της συγγραφής των έργων του, τα οποία από νωρίς εντυπωσιάζουν και γίνονται γνωστά στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο τυγχάνοντας απήχησης πέρα από τα χωροχρονικά του όρια⁸⁶.

Μέσα από την φιλοσοφία του, η διαδικασία της εκπαίδευσης για τον Φέργκιουσον παρουσιάζεται ως επιτακτική και αδιάκοπη και σημειώνει πως πρέπει να αποτελεί κύρια μέριμνα για όλους τους πολίτες. Αντισταθμίζοντας βέβαια εδώ και χρησιμοποιούμε την έννοια της παιδείας με μια ευρύτερη έννοια, έτσι ώστε να εμπερικλείει το «γενικότερο επίπεδο κουλτούρας σε μια συγκεκριμένη κοινωνία καθώς και την μακρόπνοη διαδικασία κατά την οποία αναπτύσσονται και καλλιεργούνται όλες οι ικανότητες του ατόμου»⁸⁷, δίνοντας έτσι ίσως μια ορθότερη απεικόνιση των όσων συνάγονται από τις θεωρήσεις του Φέργκιουσον.

Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός πως οι θέσεις του Φέργκιουσον γύρω από την σωστή διαπαιδαγώγηση των πολιτών αποτελούν κομβικό σημείο στο γενικότερο φιλοσοφικό του εγχείρημα. Και αυτό γιατί μέσα από τα έργα του και τις παραδόσεις στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, δεν επιθυμεί απλά να εκθέσει τις απόψεις του αποσκοπώντας απλά στην προσωπική του καταξίωση, αλλά πιστός

---

⁸⁶Ας μην ξεχνούμε πως μέσα από τα έργα του έχει επηρεάσει το έργο τεράστιων προσωπικοτήτων της νεότερης ιστορίας όπως πχ ο Μαρξ. Βλέπε σχετ. Oz- Salzberger F. (1995), Hamowy R.(1969), Hill L.(2006)

⁸⁷«[...]Παιδεία μπορεί να σημαίνει , κατά μια περιορισμένη έννοια, το σύστημα εκπαίδευσης και διδασκαλίας καθώς και τα αποτελέσματα-επιτεύγματα της προσφερόμενης γνώσης και κατάρτισης. Κατά μια ευρύτερη έννοια, η παιδεία όμως αναφέρεται στο γενικό επίπεδο κουλτούρας σε μια συγκεκριμένη κοινωνία καθώς και τη μακρόπνοη διαδικασία κατά την οποία αναπτύσσονται και καλλιεργούνται όλες οι ικανότητες του ατόμου.» Καραβάκου Β. (2009) Δοκίμια στην Εγελιανή φιλοσοφία της παιδείας, Αθήνα, Gutenberg, σ. 41

στο πνεύμα της ευρύτερης παράδοσης του διαφωτισμού, σκοπό έχει να προβληματίσει, να οξύνει την κριτική σκέψη των πολιτών, να προειδοποιήσει και όσο δύναται να βοηθήσει τις μελλοντικές γενεές να προχωρήσουν μπροστά και να αναπτυχθούν-πέρα από τις παγίδες του παρελθόντος απόρροια της αντιεπιστημονικότητας του σκοταδισμού του παρελθόντος (μεσαίωνας), σε όλα τα μήκη της ανθρώπινης φύσης και φυσικά για τον Φέργκιουσον πρώτιστο μέλημα αποτελεί η προσήλωση σε μια ηθική διαπαιδαγώγηση.

Η ηθική διάπλαση του ατόμου αποτελεί τον πυρήνα της φιλοσοφίας του Φέργκιουσον και δηλώνοντας πολέμιος των δογμάτων και της κάθε αυθεντίας, για να καταλήξει σε μια ορθή πραγμάτευσή της κινείται στο ευρύτερο κλίμα του σκεπτικισμού της εποχής και αναμετρείται με τα μεγάλα γνωσιολογικά ερωτήματα του αιώνα των Φώτων. Πιστός στην παράδοση των Σκώτων θα επηρεαστεί επίσης από τον εμπειρισμό του Τζον Λοκ και από την πειραματική του Νεύτωνα και θα υιοθετήσει το πρόταγμα του Χιούμ, το οποίο ορίζει πως ότι δεν μπορεί να εξηγηθεί εμπειρικά απλά και δεν τον ενδιαφέρει.

Ας γίνει ξεκάθαρο εκ των προτέρων, το γεγονός πως ο Φέργκιουσον σε καμία περίπτωση δεν απορρίπτει την δυνατότητα του ανθρώπου για διεύρυνση των ορίων της γνώσης του, αλλά απεναντίας μέσα από τα έργα του εκφράζει και τονίζει τον προβληματισμό του για τον κοινωνικό ρόλο που αυτή διαδραματίζει⁸⁸. Για τον Φιλόσοφο η ανθρώπινη γνώση και είναι εφικτή και τελεί υπό συνεχή πρόοδο. Αυτό εύκολα μπορεί να γίνει αντιληπτό και από το γεγονός της πρόθεσης του για μελέτη, διδασκαλία και καθοδήγηση των εταίρων, μέσα και από την εμπλοκή και ενασχόληση του στις διάφορες εταιρείες-λέσχες του 18^{ου}, προς επίτευξη στόχων προόδου του ανθρώπου και των κοινωνιών. Μένει εξάλλου και πιστός στο ευρύτερο πνεύμα και δεν αποστασιοποιεί τον εαυτό του από την γενικότερη θεώρηση του διαφωτισμού, που αγγέλλει το εφικτό της προόδου του

---

⁸⁸Smith C. (2006), σ. 94

ανθρώπου με βάση και μόνο την έλλογη του φύση⁸⁹. Αν και παρουσιάζεται όμως υποστηρικτής του εφικτού της ανθρώπινης γνώσης, εν τούτοις σε καμία περίπτωση δεν θεωρεί πως η γνώση αυτή δεν έχει όρια. Όπως θα στηρίξει, «ο ανθρώπινος νους είναι ανίκανος να εξηγήσει μεγαλειώδη και απόλυτα γεγονότα όπως είναι για παράδειγμα η συνείδηση, η αντίληψη και η γνώση»⁹⁰. Το γεγονός αυτό όμως δεν μπορεί να μειώσει σε καμία περίπτωση το κύρος της αλήθειας για όλα αυτά που με βεβαιότητα μπορούν να γνωστούν.

Ο Φέργκιουσον θα αναγνωρίσει το χαρακτηριστικό αυτό της έλλογης φύσης στο άνθρωπο, Θεία προίκα που από μόνη της παρουσιάζεται αρκετή για να του παράσχει την κυρίαρχη θέση ανάμεσα στα έμβια όντα της Θείας κτίσης. Όπως αναφέρει συγκεκριμένα, «Υπάρχει ένα αξίωμα στην ανθρώπινη φύση χάριν του οποίου ο άνθρωπος διαφοροποιείται τόσο από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο, όχι μόνο σε μέγεθος ή βαθμό αλλά σε όλα τα επίπεδα γενικότερα. Αυτό το αξίωμα το ονομάζουμε διάνοηση ή νου»⁹¹. Επιπλέον, θα στηρίξει πως ο άνθρωπος είναι από την φύση του ένας καλλιτέχνης προορισμένος να ενεργεί στον κόσμο γύρω του και να βελτιώνει την γνώση του δια μέσου της εμπειρίας. Και όπως αναφέρεται, «η επιδίωξη της γνώσης ως κλειδί για την κατανόηση της ανθρώπινης ψυχολογίας και της προοδευτικής εξέλιξής της, για τον Φέργκιουσον αποτελεί βασικότατο παράγοντα που υποκινεί την ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών και πρακτικών»⁹². Πίστευε πως οι έλλογες δυνάμεις μας με την σωστή καλλιέργεια τους η οποία επιτυγχάνεται δια μέσου της καθημερινής πρακτικής, μπορούν με επιτυχία να απαλλάξουν εμάς και την κοινωνία από τα όποια κακά ενώ αντίθετα τόνιζε πως η απάθεια και η πολιτική απραξία οδηγούν αναπόφευκτα το άτομο και τα έθνη σε διαφθορά και παρακμή⁹³.

---

⁸⁹Ο D. Forbes (1966) θα υποστηρίξει πως το *Δοκίμιο* δεν ανήκει στα έργα που πραγματεύονται και ενισχύουν την ιδέα της προόδου του ανθρώπου. Αντιτίθεται σ'αυτή την άποψη ο R. Hamowy (1969).

⁹⁰Principles I, σ. 75

⁹¹Principles I, σ. 48

⁹²Smith C. (2006),σ. 94

⁹³Hill L.(2006), σ. 95

Είναι γνωστή στους κύκλους των ευρωπαϊών διανοουμένων κατά τον 17ο-18ο αιώνα, η διένεξη μεταξύ των οπαδών των αρχαίων και των οπαδών των μοντέρνων συστημάτων φιλοσοφίας. Όπως αναφέρεται επί τούτου, «ο Φέργκιουσον μένει εκτός της διαμάχης αυτής καθώς φαίνεται να υιοθετεί περισσότερο την μέθοδο του Εκλεκτικισμού. Ο Εκλεκτικισμός ορίζει πως για την αναζήτηση της αλήθειας, η γνώση των θεωριών αμφότερων των συστημάτων φιλοσοφίας είναι εξίσου απαραίτητη και η αλήθεια πηγάζει μόνο μέσα από τον συνδυασμό των γενικότερων φιλοσοφικών απόψεων, φτάνει να εντοπίζονται τα εκάστοτε σημαίνοντα κριτικά, μέσα από την ανάλυση και την επιχειρηματολογία που παρουσιάζουν οι διάφοροι μελετητές»⁹⁴.

Ο Φέργκιουσον ασκεί αυστηρή κριτική και εναντιώνεται στον σχολαστικισμό και τους συγχρόνους του που τον ασπάζονται, καθώς και απορρίπτει οποιαδήποτε μορφή δογματικής γνώσης. Αποτελεί μείζων πρόβλημα για τον φιλόσοφο, το γεγονός ότι οι περισσότεροι επαναπαύονται και δέχονται παθητικά τα όσα λαμβάνουν από τις βιβλιοθήκες και ακόμα υιοθετούν εσφαλμένα ως επαρκή την γνώση που ενυπάρχει καταγεγραμμένη σ' αυτές. Η απουσία προσωπικής εμπλοκής στην διαδικασία εξέλιξης της γνώσης καθώς και η απουσία έλλογης κριτικής απάνω στα όσα μας παρέχονται από τους προγενέστερους, είναι ένα κινδυνώδες γεγονός που ταλανίζει συνεχώς την σκέψη του Φέργκιουσον⁹⁵. Και θα πει επί τούτου, «Γινόμαστε μελετητές και θαυμαστές άλλων, αντί να στεκόμαστε κριτικά απέναντι τους. Και δεχόμαστε ως υποκατάστατο τις όποιες πληροφορίες μας παρουσιάζουν στα βιβλία τους, αντί να αξιώνουμε να πλησιάσουμε το γεμάτο περιέργεια και γεμάτο ζωή πνεύμα μέσα από το οποίο αυτά γράφτηκαν».⁹⁶ Οι περισσότεροι άνθρωποι, παρατηρεί πως αποκτούν εμμονή με την μελέτη της θεωρίας και των κατορθωμάτων των προγόνων μας, μένουν προσκολλημένοι στα

---

⁹⁴Nicolai K.C.(2011),σ.144

⁹⁵Η κατάρριψη κάθε αυθεντίας αποτελεί θεμελιώδη θέση του κινήματος του Διαφωτισμού. Και στην ίδια γραμμή ο Φέργκιουσον θα μας παρουσιαστεί ως αντιδογματικός (anti-sectarianism) όπου υιοθετεί θέσεις μόνο μετά από κριτική τους επισκόπηση.

⁹⁶Essay, σ. 206

λεγόμενα τους και αποφεύγουν με δειλία μια δική τους εναλλακτική κριτική ματιά. Και για τον Φέργκιουσον αυτό τους καθιστά ανώριμους, στάσιμους, αδρανείς. Όπως θα πει, «Η μελέτη των ανθρώπινων επιτευγμάτων καθώς και τα παραδείγματα και οι εμπειρίες που διδασκόμαστε από προηγούμενες και κάποτε ίσως καλύτερες εποχές, πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο ως βάση και πηγή έμπνευσης για τα δικά μας επιτεύγματα»⁹⁷. Αποδέχεται βέβαια πως μέσα από την μελέτη των βιβλίων εμπλουτίζουμε τις γνώσεις μας, όμως εάν δεν ασκηθούμε στην πράξη με αυτές, η γνώση παραμένει ατελής και ελάσσονος σημασίας. Όπως πολύ εύστοχα θα το θέσει στο *Principles*, «Οι καλύτεροι ναύτες είναι αυτοί που έχουν εμπειρία από τρικυμιώδης θάλασσες»⁹⁸.

Αποτελεί γεγονός πως ο Φέργκιουσον περιφρονεί την προσκόλληση στην θεωρία. Και ουσιαστικός του στόχος είναι οι επιστήμονες και διανοούμενοι της εποχής του, οι οποίοι έχουν υποπέσει σε αυτήν την δίνη. Το μέτρο για την αξιολόγηση των ανθρώπων και κατ' επέκταση των κοινωνιών, θα υποστηρίξει πως δεν βρίσκεται στην ποσοτική γνώση ούτε και στο μέγεθος του πλούτου που κατέχουν τα έθνη. Όπως θα μας υποδείξει στο *Δοκίμιο*, «οι άνθρωποι και τα έθνη δεν πρέπει να εκτιμώνται ανάλογα με το τι γνωρίζουν, άλλωστε ο σύγχρονος μελετητής γνωρίζει πολύ περισσότερα από τον αρχαίο σοφό. Το κριτήριο αξιολόγησης πρέπει να είναι η κατάκτηση των Αρετών, οι δυνατότητες συνεργασίας, η οξυδέρκεια του νου και η ευαισθησία και το σφρίγος της καρδιάς».⁹⁹

Κάνοντας τρόπο ζωής τις διδαχές του, κατά τις παραδόσεις του στο πανεπιστήμιο αλλά και μέσα από τα έργα του παρουσιάζεται προσεκτικός στο να μην επιβάλλει ιδέες στους μαθητές και μελετητές του, αλλά αντίθετα να τους επιδεικνύει πιθανές φιλοσοφικές επιλογές που έχουν οι ίδιοι και δύνανται να εξερευνήσουν από μόνοι τους¹⁰⁰. Πληροφορούμαστε επί τούτου, πως ο

---

⁹⁷Essay, σ. 33

⁹⁸Principles I, σ.177

⁹⁹Essay, σ. 33

¹⁰⁰Nicolai K.C.(2011), σ.149

Φέργκιουσον χρησιμοποιούσε ως βοηθητικό υλικό για τις διαλέξεις του σημειώσεις προς ανάπτυξη και όχι ολοκληρωμένες καταγεγραμμένες θέσεις και συγγράμματα. Και αυτό αποσκοπούσε ακριβώς στο να υποβάλλει τους μαθητές του στην εμπειρική διαδικασία της εν ενεργεία κριτικής σκέψης. Προέτρεπε σε μια διαδικασία ενεργοποίησης της κριτικής τους σκέψης δια μέσου των υποσημειώσεων που τους έδινε, έτσι ώστε να συμμετέχουν ενεργά και να διαμορφώνουν οι ίδιοι τις θέσεις τους για την βέλτιστη συνταγή διαβίωσης. Και για αυτό ακριβώς όριζε πως, «είναι η διαμόρφωση της κριτικής σκέψης η οποία και θα μας βοηθήσει να γνωρίζουμε και να επιθυμούμε την αλήθεια και το καλό»¹⁰¹. Και φυσικά πρόθεση του ήταν να εκπαιδεύσει τα άτομα με τρόπο ώστε να διαμορφώσουν τον χαρακτήρα τους για ενεργή συμμετοχή στην κοινωνία. Γίνεται ξεκάθαρο από τον Φιλόσοφο, πως κύριος στόχος της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης με τρόπο ώστε το άτομο να μετέχει στα κοινά. Για τον Φέργκιουσον, δεν ωφελεί η απλή απόκτηση εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, γιατί παραγκωνίζοντας την ενεργό συμμετοχή μας στα τεκταινόμενα της κοινωνίας, ταυτόχρονα εμποδίζουμε την περαιτέρω ανάπτυξη και εξέλιξη των ικανοτήτων μας. Όπως θα επισημανθεί, «για τον Φιλόσοφο ένα καλά διαμορφωμένο σύστημα εκπαίδευσης πρέπει να εφοδιάζει τους μαθητές με την κατάλληλη ψυχολογία και να διαμορφώνει τον χαρακτήρα τους έτσι που να διευκολύνει την επιτυχημένη δράση τους στον πραγματικό κόσμο»¹⁰².

Ο Φιλόσοφος τονίζει σε κάθε περίπτωση την επιτακτική ανάγκη για πολιτική συμμετοχή των ατόμων και επιπλέον είναι πεπεισμένος πως η «άσκηση του νου μέσα στην κοινωνία αποτελεί αρχέγονη κλίση και κύριο σκοπός της φύσης του ανθρώπου»¹⁰³. Θα υποστηρίξει ένθερμα πως η προσωπική εμπειρία και η καθημερινή πρακτική των όσων θεωρητικά γνωρίζουμε, αποτελούν τα μόνα θεμέλια για την καθολική γνώση της ανθρώπινης φύσης¹⁰⁴. Μέσα από την εμπειρία

---

¹⁰¹Essay, σ. 34

¹⁰² Smith C.(2006), σ.105

¹⁰³Essay,σ. 33

¹⁰⁴Nikolai K.C.(2011), σ.83

των κοινωνικών καταστάσεων, και των εκάστοτε λανθασμένων επιλογών της βούλησης μας, υλοποιείται μια σφόδρα διαδικασία παιδείας παρέχοντας μας την γενικότερα σωστή κατάρτιση. Το εφικτό της ανθρώπινης γνώσης εκφράζεται κατ' επανάληψη από τον Φέργκιουσον, ορίζοντας ταυτόχρονα πως για όλες τις φάυλες λειτουργίες της φύσης μας μόνος υπαίτιος είναι η άγνοια μας (ignorance). Και όπως σημειώνει, «η ιστορική πρόοδος του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από την διαρκή προσπάθεια του να ρίξει φως σ' αυτή του την άγνοια»¹⁰⁵. Ακούγεται παράδοξο αλλά για τον Φέργκιουσον αποτελεί γεγονός πως μέσα από την καθημερινή μας πρακτική, όλα τα λάθη και οι αποπροσανατολισμοί μας πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως αναγκαία γεγονότα στην προσπάθεια για απόκτηση της αληθούς γνώσης. Όπως σημειώνει, «Όσα περισσότερα λάθη κάνουμε τόσο περισσότερο πλησιάζουμε την αλήθεια. Δια μέσου των λανθασμένων επιλογών μας βγαίνουν στην επιφάνεια οι βέλτιστες αρετές»¹⁰⁶.

Ο Φέργκιουσον μένει πιστός στην παράδοση του εμπειρισμού και οδηγείται στο *Institutes* να ξεχωρίσει δύο μορφές γνώσεις που επενεργούν καθώς ο ανθρώπινος νους αναζητεί την γνώση των επιστημών. Η πρώτη μορφή γνώσης είναι η γνώση των γεγονότων και η δεύτερη η γνώση των κανόνων. Η πρώτη προέρχεται από την εμπειρία και παρατήρηση των φαινομένων. Η δεύτερη από τις διανοητικές ταξινομήσεις που ο νους μας έχει γενικεύσει από αυτήν ακριβώς την γνώση των φαινομένων. Αυτό θα οδηγήσει τον Φέργκιουσον να ακολουθήσει την συμβατική προσέγγιση και να ταυτοποιήσει δύο μορφές μεθόδου στις επιστήμες, την αναλυτική και την συνθετική. «Με την πρώτη εξάγουμε από την παρατήρηση γεγονότων γενικούς κανόνες. Με την δεύτερη από τους γενικούς κανόνες καταλήγουμε στην αναζήτηση για το συγκεκριμένο»¹⁰⁷. Και η διαδικασία αυτή της γενίκευσης και ταξινόμησης μέσα από την παρατήρηση και εμπειρία που χαρακτηρίζει τη λειτουργία του ανθρώπινου νου, γίνεται με σκόπιμο τρόπο σε μια

---

¹⁰⁵ Principles I,σ. 175

¹⁰⁶Principles I,σ. 298

¹⁰⁷ Institutes,σ.3

προσπάθεια να διευρύνει την κατανόηση του κόσμου γύρω μας¹⁰⁸. Σε κάθε περίπτωση γίνεται ξεκάθαρο πως για τον Φέργκιουσον η πρακτική της επιστήμης πρέπει να διεξάγεται αυστηρά σε σχέση με την εμπειρική απόδειξη. Αυτό αποτελεί σημαντική επισήμανση, καθώς πάντα ενυπάρχει κατά τον ίδιο, ο κίνδυνος υπεργενικεύσεων πέρα από αυτά που οι αποδείξεις - τα στοιχεία της παρατήρησης μας διασφαλίζουν. Και θα πει επί τούτου, «Στην επιθυμία μας να επεκτείνουμε τις γνώσεις μας, γινόμαστε εθισμένοι στην διαδικασία της αφαίρεσης και ξεφεύγουμε πέρα από τις αποδείξεις που μας δίνονται εμπειρικά [...] Γινόμαστε σκλάβοι των ίδιων μας των (αφαιρετικών) συλλογισμών(abstractions)»¹⁰⁹.

Στην ίδια γραμμή, ξεκαθαρίζει την ειδοποιό διαφορά μεταξύ ιστορίας και επιστήμης. Όπως θα πει, «Η ιστορία είναι η συλλογή και αφήγηση διαφόρων γεγονότων, ενώ η επιστήμη είναι μια θεωρία σχετικά με την σχέση αυτών των γεγονότων που καθορίζονται με την μορφή γενικεύσεων έχοντας ως βάση την εμπειρία»¹¹⁰. Επίσης, ως πρόβλεψη θα ορίσει «την ικανότητα να συμπεραίνουμε τι θα ακολουθήσει ιστορικά μελετώντας το παρελθόν και το παρόν. Και αυτό προϋποθέτει τις ικανότητες της διορατικότητας και της οξύνοιας. Την πρώτη για να μπορούμε να κατανοούμε με πληρότητα τα δεδομένα του συγκεκριμένου γεγονότος που μελετούμε και την δεύτερη για να συμπεραίνουμε τι πρόκειται να ακολουθήσει λαμβάνοντας υπόψιν τα δεδομένα αυτά. Τόσο η διορατικότητα όσο και η οξύνοια αποτελούν τις προαπαιτούμενες βάσεις για την διαμόρφωση καλής συμπεριφοράς, και καλλιέργειας των τεχνών και των ικανοτήτων μας»¹¹¹.

Συμπερασματικά ξεκαθαρίζεται πως με την κατάλληλη παιδεία ο Φιλόσοφος αξιώνει από το άτομο να αποκτήσει αληθή γνώση των πραγμάτων δια μέσου της προσωπικής του εμπλοκής στα κοινά. Η διορατικότητα και η οξύνοια αποτελούν

---

¹⁰⁸Smith C.(2006),σ.95

¹⁰⁹Institutes, σ. 65

Και αυτό ακριβώς το λάθος είναι που καταλογίζει στους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου, οι οποίοι κατά την άποψη του, σχηματοποίησαν την κατανόηση τους για την φύση της κοινωνίας έτσι ώστε να ταιριάζει με τις αρχές που άντλησαν (abstracted).

¹¹⁰Institutes, σ. 24

¹¹¹Institutes, σ. 65

ικανότητες που διαπλάθονται μέσα από την εμπλοκή μας αυτή στις καθημερινές εντός κοινωνίας διαδικασίες και δια μέσου των διαφόρων αποτημάτων μας συνεπεία της άγνοιας μας, κατανοούμε και κατακτούμε βαθμηδόν αληθινή γνώση των πραγμάτων. Επιπλέον τόνιζε πως αν και η εκπαίδευση πρέπει να αποτελεί προσωπική ανησυχία, εν τούτοις αποτελεί καθήκον εξίσου της κοινωνίας να παρέχει σωστή παιδεία, δίνοντας περαιτέρω έμφαση στην καλλιέργεια των στρατιωτικών αρετών, καθώς αυτός που δεν μπορεί να προστατεύσει τον εαυτό του δεν μπορεί να θεωρείται άνδρας και αυτός που δεν μπορεί να συμμετέχει στην υπεράσπιση της πατρίδας του δεν μπορεί να θεωρείται πολίτης¹¹².

4. Η συνάφεια Ηθικής και Πολιτικής επιστήμης

Γνωρίζουμε πως ο Άνταμ Φέργκιουσον καθόλη την διάρκεια της ζωής του ασχολήθηκε εις βάθος με την ηθικά ζητήματα. Θεωρούσε την ενασχόληση με αυτά επιτακτικό καθήκον για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες και επιπλέον υπέρτατη υποχρέωση των ανθρώπων του πνεύματος να τους καθοδηγήσουν ανάλογα¹¹³. Ο ίδιος εξάλλου δεν διστάζει να επιλέξει την θέση που του προσφέρεται για την διδασκαλία της ηθικής στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου (αφήνοντας τον τομέα των φυσικών επιστημών) ξεκαθαρίζοντας έτσι πως ανέκαθεν η ενασχόληση με τα της ηθικής αποτελούσε για αυτόν και επαγγελματική προτεραιότητα. Το κατεξοχήν ηθικό του έργο, «Αρχές της ηθικής και πολιτικής επιστήμης¹¹⁴» θα το εκδόσει σε όψιμη ηλικία ανασυντάσσοντας τις σημειώσεις από τις διαλέξεις αυτές των μαθημάτων του στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου.

Μέσα από το έργο του αυτό θα υποστηρίξει σθεναρά πως η ηθική καλλιέργεια του ατόμου και η πολιτική του ενσυνειδησία πρέπει και είναι αλληλένδετα. Εφόσον για τον Φιλόσοφο εμπειρικά ξεκαθαρίζεται πως ο άνθρωπος

---

¹¹²Hill L.(2006), σ. 220

¹¹³Μάλιστα φαίνεται να υποστηρίζει έναν διαχωρισμό μεταξύ του ανθρώπου φιλοσόφου και του απλού πολίτη, ανάλογα ως οδηγού (leader) και ακόλουθου (follower). Institute, σ.74

¹¹⁴Ferguson A.,(1792) Principles of Moral and Political Science , 2 vols.

εκτός κοινωνίας ποτέ δεν υπήρξε και ούτε πρόκειται, μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε πως η σωστή ηθική συμπεριφορά συνίσταται σε αυτές ακριβώς τις ενέργειες, οι οποίες προάγουν την αριστεία του ανθρώπινου πνεύματος και οδηγούν στην τελειότητα της ψυχής, καλλιεργώντας ταυτόχρονα τις αρετές του πολίτη. Όπως συγκεκριμένα επισημαίνεται, «είναι η πολιτική ζωή (το να είσαι ενεργό μέλος της κοινωνίας) περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, η οποία φέρνει στην επιφάνεια, βοηθάει και ενδυναμώνει τις διανοητικές και ηθικές δυνάμεις των ανθρώπων. Και είναι κατά την διεξαγωγή των διαφόρων σχέσεων-υποθέσεων εντός της πολιτισμένης κοινωνίας όπου η ανθρωπότητα βρίσκει την σωστή χρήση των ικανοτήτων της, όπως επίσης και γνωρίζει την έκφραση των πιο θετικών της συναισθημάτων»¹¹⁵.

Τον ορισμό της ηθικής επιστήμης θα μας τον δώσει πιο καθαρά στο *Institutes*, χαρακτηρίζοντας την ως, «αυτήν που ασχολείται με την μελέτη για το πώς οι άνθρωποι οφείλουν να είναι και (την μελέτη) για αυτό που οφείλουν να επιθυμούν, για τον εαυτό τους και για την πατρίδα τους»¹¹⁶. Για την πολιτική επιστήμη δε, θα αναγνωρίσει ως πρωταρχικό της σκοπό την εξασφάλιση της ευτυχίας των πολιτών. Και όπως ο ίδιος προσθέτει, «σκοπός όλων των συστημάτων και θεσμών της κοινωνίας είναι να εξασφαλίζουν την ευτυχία στο άτομο [...] όταν οι πολίτες είναι ευτυχισμένοι δεν χρειάζεται να συνεχίσουμε εμβαθύνοντας στο γιατί χρειάζεται η ευτυχία»¹¹⁷. Παρουσιάζοντας την απόκτηση της ευτυχίας ως αυτοσκοπό, σε καμία περίπτωση δεν ακολουθεί τον δρόμο των ωφελιμιστών και αυτό είναι στοιχείο που ξεκαθαρίζεται στον συνειρμό του. Αν και η επιζήτηση της ευτυχίας εκλαμβάνεται ως ωφελιμιστική αξίωση, εν τούτοις δεν είναι αφού κατά τον Φιλόσοφο «μπορεί να αποτελεί εξίσου ωφέλεια (αντί των υλικών αγαθών) η επιζήτηση βίωσης θετικών (ευγενών) συναισθημάτων όπως η ευμένεια και άλλα όμοια με αυτήν»¹¹⁸. Εξάλλου ο Φέργκιουσον ξεκαθαρίζει πως «η

---

¹¹⁵Hamowy R.(1969), σ. 20

¹¹⁶*Institutes*, σ.84

¹¹⁷*Principles I*, σ. 206

¹¹⁸*Principles II*,σ. 411

ευτυχία χαρακτηρίζεται ως ψυχική διάθεση ή ακόμα μπορεί να ταυτιστεί με μια ευχάριστη κατάσταση του νου και σε καμία περίπτωση δεν έχει να κάνει με την επιζήτηση του πλούτου (υλικών αγαθών)¹¹⁹».

Ως ένα κεντρικότατο σημείο στο συνειρμό του, ας έχουμε κατά νου πως δεν ενδιαφέρει τον Φέργκιουσον η αποτύπωση μιας ηθικής πρακτικής εάν αυτή δεν μπορεί στην πραγματικότητα να γίνει κτήμα των πολιτών και να λειτουργήσει στις καθημερινές τους συνδιαλλαγές με θετικό πρόσημο. Φυσικά και η προσέγγιση αυτή δεν αποτελεί προνόμιο του Φέργκιουσον καθώς και αυτός επηρεάζεται από - και κινείται στο γενικότερο κλίμα σκέψης των συμπατριωτών του, που εκφράζεται με το γενικότερο εγχείρημα για μια ηθική μετατόπιση γύρω από την αντίληψη του υποκειμένου, ως αναπόσπαστου μέρους της αγοράς (καθημερινές συνδιαλλαγές μεταξύ κοινωνιών) και την επιτακτική αναγκαιότητα να πάψει πλέον η ηθική αναγνώριση να απαιτεί τη μεταμόρφωση του ατόμου μέσω της υπέρβασης της φιλαυτίας του, η οποία εκλαμβάνεται πλέον ως αδιαφιλονίκητο φυσικό χαρακτηριστικό¹²⁰. Το άτομο πρέπει και να αξιώνει την ευτυχία του και ταυτόχρονα να λειτουργεί στο πλαίσιο ηθικών κανόνων του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου που αναγνωρίζουν την ανάγκη του αυτή.

Όμοια λοιπόν με την υπόλοιπη διανόηση της εποχής του, θα επιχειρήσει να επαναξιολογήσει τα ηθικά κριτήρια καθώς και την χρησιμότητα της ηθικής επιστήμης. Και θα καταλήξει πως το σημαίνων και ουσιαστικό αντικείμενο της ηθικής φιλοσοφίας πρέπει να είναι η αναζήτηση του τελικού προορισμού του ανθρώπου (*De finibus*¹²¹). Σε τί αποσκοπεί δηλαδή η ύπαρξη του στα εγκόσμια και η συνύπαρξη του με τους ομοείδους του. Αφού όπως παρατηρεί, η καθημερινότητα του ανθρώπου δεν αποτελεί μία σταθερά, αλλά μεταβάλλεται συνεχώς με συνέπεια την ρευστότητα των εκάστοτε αξιών και προτύπων

---

¹¹⁹Principles II, σ.58

¹²⁰Για πληρέστερη αποτύπωση της καινοτομίας των σκωτικών φιλοσοφικών επιδιώξεων κατά τον Διαφωτισμό, Δρόσος Δ.Γ., (2016)

¹²¹Οι Ρωμαίοι στωικοί εγκωμιάζονται σε πολλά σημεία της φιλοσοφίας του Φέργκιουσον. Nicolai C. K. (2011)

συμπεριφοράς, πώς είναι εφικτό και με ποιο τρόπο πρέπει να κινηθεί ένας ηθικολόγος για να μπορέσει να φτάσει σε αυστηρά συμπεράσματα;

Σε μια προσπάθεια να λύσει τον γρίφο, θα διαπιστώσει πως κάθε εποχή αφουγκραζόμενη τις ιδιαιτερότητές της προσδίδει διαφορετική βαρύτητα στα ηθικά δρώμενα και στην ανάλογη αξιακή τους κρίση. Έτσι το τί εμφανίζεται σήμερα σε μας ως μίζερο και κατακριτέο, δεν σήμαινε απαραίτητα το ίδιο σε προηγούμενες εποχές. Για παράδειγμα, «ο Κέλτης πολεμιστής, ο οποίος δεν είχε την δύναμη πλέον να πολεμήσει, εκλιπαρούσε τους φίλους του να τον σκοτώσουν, αφαιρώντας του ταυτόχρονα το αίσθημα μιζέριας που θα του απέφερνε μια ανενεργής ζωή¹²²». Και αυτό φυσικά αποτελούσε πράξη υπέρτατης περηφάνειας γεμίζοντας τον ευτυχία, χωρίς να μειώνει τον ανδρισμό του και κερδίζοντας ταυτόχρονα έτσι τον σεβασμό των υπολοίπων. Επίσης θα παρατηρήσει πως, «οι πρόγονοι μας από πολλές απόψεις διέφεραν από αυτό που μας χαρακτηρίζει σήμερα και για τον λόγο αυτό οι θεσμοί τους (και τα πρότυπα συμπεριφοράς τους) δεν μπορούν να είναι σήμερα εφαρμόσιμοι»¹²³. Οπότε η μεθοδολογία για σωστή διαμόρφωση μιας ηθικής θεωρίας πρέπει να λαμβάνει υπόψιν την ρευστότητα των ηθών και την εναλλαγή αυτή που παρουσιάζεται διαχρονικά στους εκάστοτε κοινωνικούς θεσμούς.

Μέσα από τις παρατηρήσεις του αυτές, ο Φέργκιουσον οδηγείται σε ένα νέο τύπο μεθοδολογικής προσέγγισης της ανθρώπινης φύσης, ένα νέο σύστημα μελέτης των ηθικών ζητημάτων, που επάξια κατά τους μελετητές του¹²⁴ μπορεί να τον εντάξει στους πατέρες της κοινωνιολογίας. Σθεναρά θα διαφοροποιηθεί από αυτά που οι σύγχρονοι του υποστήριζαν, κρίνοντας πως η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς δεν πρέπει να γίνεται απουσία του φυσικού της χώρου. Ως υποστηρικτής των νέων εμπειρικών μεθόδων της εποχής του¹²⁵, θα πρωτοτυπήσει

---

¹²²Essay, σ. 106

¹²³Ferguson A.(1756), *Reflections previous to the establishment of a militia*, London, σ. 5

¹²⁴Βλέπε σχετ. Hill L. (2006), Nikolai C. K. (2011), Lechman W.C. (1930)

¹²⁵Η φυσική του Νεύτωνα και μια πληθώρα επιτευγμάτων στον επιστημονικό τομέα τον συγκινούν και οξύνουν το ενδιαφέρον του για ενασχόληση με την νέα αυτή μέθοδο (την εμπειρική).

εισάγοντάς τες στην μελέτη της ανθρώπινης φύσης, στην μελέτη δηλαδή των αλληλεπιδράσεων του ατόμου με τους όμοιούς του στα πλαίσια των ομάδων και των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργεί εκ φύσεως-ενστικτωδώς. Πιο αναλυτικά, για τον Φέργκιουσον δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να μελετήσουμε τον άνθρωπο ως απόλυτο μέγεθος εκτός του φυσικού του περιβάλλοντος και όσοι το επιχείρησαν αυτό έχουν υποπέσει σε πλάνη¹²⁶. Ο άνθρωπος πρέπει να μελετηθεί εμπειρικά, μέσα από την παρατήρηση των καθημερινών του λειτουργιών και σχέσεων και αφού «ο άνθρωπος δεν ζει ποτέ κατά μόνας αλλά γεννιέται σε κοινωνίες και μέσα σ'αυτές τις κοινωνίες παραμένει¹²⁷», στόχος του ηθικολόγου οφείλει να είναι αρχικά η ιστορική μελέτη των κοινωνιών, η μελέτη της εξέλιξης της λειτουργίας των ατόμων εντός κοινωνίας, η μελέτη της εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ των κοινωνιών. Και σίγουρα πριν γνωρίσουμε από τι αποτελείται- ποια είναι δηλαδή τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης- δεν μπορούμε κατά τον φιλόσοφο να καθορίσουμε τα όρια και τα μέτρα που αυτή δύναται να ενεργήσει και περισσότερο με ποια συγκεκριμένη συμπεριφορά μπορεί αυτή να ονομάζεται ηθική.

Είναι σαφές πως το όλο εγχείρημα του Φέργκιουσον παρουσιάζεται πρωτοποριακό στοχεύοντας σε μια εναλλακτική ιστορική μελέτη της ανθρωπότητας. Έχει ενστερνιστεί τον χαρακτηρισμό του ανθρώπου ως «ζών πολιτικό»¹²⁸ και δεν διστάζει να δηλώσει πως ως τέτοιο λειτουργεί με πληρότητα στον υψηλότερο βαθμό, ενώ σε αντίθετη περίπτωση (αποκομμένος δηλαδή από τους συνανθρώπους του) πρέπει να θεωρείται ευάλωτος και ελλιπής. Και θα πει

---

¹²⁶Εδώ αναφέρεται κατά βάση στις συμβολαιοκρατικές θεωρίες (κυρίως στους Χόμπς και Ρουσσώ) θεωρώντας αυθαίρετα τα συμπεράσματά τους και βασισμένα πάνω σε αφαιρετικές υπεργενικεύσεις των δεδομένων που μελέτησαν.

¹²⁷Η ρήση αυτή χρεώνεται στον Μοντεσκιέ και αποτυπώνεται στο *Πνεύμα των Νόμων*. Ο Φέργκιουσον σε αρκετά σημεία παρουσιάζεται επηρεασμένος από τον Μοντεσκιέ και το ομολογεί. *Essay*, σ. 66

¹²⁸Καθαρὰ Αριστοτελική ρήση που τον αιώνα των φώτων βρίσκει μεγάλη απήχηση λόγω και της υιοθέτησης της πολλάκις στο διαδεδομένο τότε έργο του Μακιαβέλι *Ο Ηγεμόνας*. Για μια πληρέστερη ανάλυση της απήχησης του Μακιαβέλι κατά τον αιώνα των φώτων: J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment* (Princeton: Princeton University Press, 1975)

συγκεκριμένα, «είναι εδώ ακριβώς όπου ο άνθρωπος φτιάχτηκε να ξεχνάει τις αδυναμίες του, τις έγνοιες για την προστασία και την ύπαρξη του και να ενεργεί με αυτά τα πάθη τα οποία τον κάνουν να ανακαλύπτει την δύναμη του. Εδώ είναι που αντιλαμβάνεται πως τα βέλη του πετούν ταχύτερα από τον αετό, και τα όπλα του πληγώνουν βαθύτερα από την πατούσα του λιονταριού ή τα δόντια της αρκούδας»¹²⁹. Ο άνθρωπος παρατηρεί πως εκ φύσεως έχει την τάση να εντάσσεται σε ομάδες και μόνο μέσα από αυτές μπορεί να πλησιάσει να γνωρίσει τα όρια των υψηλότερων δυνατοτήτων του¹³⁰. Περαιτέρω όμως όπως επισημαίνεται περί του θέματος, «ο Φέργκιουσον φαίνεται να κάνει διαχωρισμό μεταξύ του απλού αγελαίου ενστίκτου, της εγγενής τάσης δηλαδή για ανάμειξη με την ομάδα και του (ενσυνείδητου) συναισθήματος του να θέλεις να ανήκεις σε μια τέτοια ομάδα»¹³¹. Και αυτό το τελευταίο είναι που αποτελεί την ουσιαστικότερη έμπνευση για τις καλύτερες σκέψεις και πράξεις των ανθρώπων και είναι επίσης αυτό ακριβώς που δίνει αυτή την έξτρα δύναμη και ανδρεία, την ενέργεια που χρειάζονται οι πολίτες για να διατηρείται αλώβητο το κοινωνικό κατασκεύασμα.

5. Περί Πολιτικής Αρετολογίας

Στο πρώτο κεφάλαιο του Δοκιμίου, ο Φέργκιουσον σπεύδει να εξηγήσει τα βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου συγκρίνοντας τα και με αυτά των ζώων και καταλήγει στο γεγονός πως ο άνθρωπος έχει δημιουργηθεί από τον θεό και

---

¹²⁹Essay, σ. 18

¹³⁰Υποστηρίζεται συχνά πως η θεωρία του αυτή, για τη φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου, αποτελεί απάντηση στις θεωρήσεις του Ρουσσώ (ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος, και αγνός και η κοινωνία είναι υπεύθυνη για την διαφθορά του και την καταπίεση των φυσικών ελευθεριών του) και του Χομπς (Ο άνθρωπος στην φυσική του κατάσταση κυριαρχείται από τα ζωώδη ένστικτα του τα οποία τον κάνουν κακό και σκληρό απέναντι στους συνανθρώπους του), υποστηρίζοντας και οι δύο την αναγκαιότητα ενός κοινωνικού συμβολαίου ως απαραίτητης προϋπόθεσης για ίση και αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων. Ο Φέργκιουσον τονίζει πως η ιστορία του ανθρώπινου είδους είναι αδιαχώριστη από την ιστορία της κοινωνίας αφού ο άνθρωπος εμπειρικά αποδεδειγμένα δεν υπήρξε ποτέ εκτός της. Τονίζει σε αρκετά σημεία του έργου του την πλάνη στην οποία βρίσκονται οι οπαδοί των θεωριών αυτών. Βλ. Σχετικά Oz-Salzberger F. (1995), Δρόσος Γ.Δ. (2006)

¹³¹Forbes D. (1966), XXVII

έχει προικιστεί με το έλλογο στοιχείο, έτσι που να μπορεί να κατέχει θέση ανωτερότητας έναντι του υπόλοιπου κόσμου. Σε κάθε περίπτωση όπως παρατηρεί, το έλλογο στοιχείο του ανθρώπου τον κατευθύνει με τρόπο ώστε να είναι ενεργός κατά πολύ ανώτερο τρόπο από τα υπόλοιπα ζώα. Όπως αναφέρει συγκεκριμένα, «υπάρχει ένα χαρακτηριστικό στην ανθρώπινη φύση χάριν του οποίου ο άνθρωπος διαφοροποιείται από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο και όχι μόνο σε μέγεθος ή αριθμό, αλλά σε όλα τα επίπεδα γενικότερα. Αυτό λοιπόν το χαρακτηριστικό το ονομάζουμε Λόγο ή Νόηση ...»¹³². Και συνεχίζοντας τις παρατηρήσεις του διαπιστώνει πως εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα ζώα, η μοίρα του ανθρώπου δεν είναι πλήρως προδιαγεγραμμένη από την φύση, καθώς ο Δημιουργός τον έχει προικίσει με τα όπλα αυτά που χρειάζονται για να βελτιώνεται και να προοδεύει συνεχώς. Ο άνθρωπος μέσα από εγγενείς τάσεις βελτίωσης και προόδου και δια μέσου πάντα της χρήσης της έλλογης και ελεύθερης του βούλησης, έχει κατά τον φιλόσοφο εξασφαλισμένη την αναπτυξιακή του πορεία, πάντα όμως μέσα από τα πλαίσια του συνόλου - της συλλογικής προσπάθειας. Όπως σημειώνει, «Η πρόοδος του ανθρώπινου είδους δεν είναι προδιαγεγραμμένη όπως συμβαίνει με τα υπόλοιπα ζωντανά, αλλά αναμεταδίδεται από άτομο σε άτομο και από γενεά σε γενεά δια μέσου ενός άρρητου συμβολαίου»¹³³.

Για τον Φέργκιουσον ο άνθρωπος αποτελεί το εξέχον δημιούργημα του Θεού στο οποίο και έχει δωρίσει το προνόμιο της έλλογης φύσης. Αυτό κατά τον φιλόσοφο τον κατέστησε σε πλεονεκτική θέση καθώς ενίσχυσε τα αγελαία ένστικτα του οδηγώντας τον να λειτουργεί σαν ομάδα, να δημιουργεί κοινούς κώδικες και να συνεργάζεται με τους όμοιούς του με τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται συνεχής πρόοδος στα διάφορα επιτεύγματα του. Και για τον Φέργκιουσον το

---

¹³²Principles I,σ. 48

¹³³Principles II,σ. 175

Ως άρρητο σύμβολο μπορούμε να κατανοήσουμε τις ακούσιες ενέργειες των ανθρώπων που βαθμηδόν οδηγούν σε εξέλιξη και πρόοδο τις κοινωνίες και γίνονται καλύτερα κατανοητές ως ενέργειες της Θείας πρόνοιας που στοχεύουν στην κοσμική ευταξία.

κοινωνικό κατασκεύασμα αποτελεί την σημαντικότερη επιτυχία, το σημαντικότερο επίτευγμα στην ιστοριογραφία του ανθρώπινου γένους.

Το κοινωνικό κατασκεύασμα κατά τον φιλόσοφο, πρέπει να ιδωθεί ως ένα επίτευγμα το οποίο κατά την διάρκεια του χρόνου αλλάζει μορφές και εξελίσσεται. Και επιπλέον όπως τονίζει ο Φέργκιουσον, οι αλλαγές αυτές δεν είναι ούτε προκαθορισμένες από τον Θεό και ούτε προβλέψιμες από τον άνθρωπο. Θα πει σχετικά πως, «Τα έθνη στηρίζονται πάνω σε επιτεύγματα-θεσμούς, τα οποία είναι μεν αποτέλεσμα ανθρώπινων πράξεων, αλλά δεν αποτελούν εκτελέσεις οποιουδήποτε ανθρώπινου σχεδίου»¹³⁴. Έτσι χαρακτηριζόμενο ως το φυσικό περιβάλλον του ανθρώπου, πρέπει να το μελετήσουμε ιστορικά και να βρούμε τις διαφορετικές εκφάνσεις που παρουσιάζει, να κατανοήσουμε δηλαδή την αλυσίδα των γεγονότων που προκαλούν την καλλιέργεια και εκλέπτυνση του καθώς επίσης κρίνει επιτακτικό να κατανοήσουμε τα ασθενή και προβληματικά σημεία του, με τρόπο ώστε να προβλέψουμε σωστά και να αποφύγουμε πιθανούς μελλοντικούς κινδύνους.

Έχοντας αυτό ως βάση, στο *Δοκίμιο* θα επιχειρήσει μια πλήρη αποτύπωση της εξέλιξης των κοινωνιών, των ιστορικών σταδίων δηλαδή μέσα από τα οποία πορεύτηκε ο ανθρώπινος πολιτισμός. Εδώ κρίνεται σημαντικό να σημειωθεί η διαφοροποίηση του από την παράδοση των συγχρόνων του (Ντέιβιντ Χιούμ, Άνταμ Σμιθ), οι οποίοι απαριθμούν κατά βάση τέσσερα στάδια πολιτισμικής εξέλιξης παίρνοντας ως μέτρο σύγκρισης τις οικονομικές συνιστώσες και την κατοχή ιδιοκτησίας των ατόμων κάθε εποχής. Ο Φέργκιουσον αντίθετα θα απαριθμήσει τρία βασικά στάδια εξέλιξης των κοινωνιών, παίρνοντας ως βάση την μορφή της ομάδωσης, τις αρετές των ατόμων και το πνεύμα συνεργασίας των κοινωνιών στις καθημερινές τους λειτουργίες. Προχωρώντας με τον τρόπο αυτό, θα αναγνωρίσει ένα Πρωτόγονο (rude) - πρώιμο, ένα Βάρβαρο (barbarian)-φιλοπόλεμο και ένα Εκλεπτυσμένο (polished) - στάδιο κοινωνικής ομάδωσης. Οι συνθήκες λειτουργίας και διαβίωσης, καθώς και τα ιδιαίτερα πρότυπα ηθικών

---

¹³⁴Essay,σ.119

κανόνων, συναναστροφών και πολιτικών αρετών που παρουσιάζει το εκάστοτε στάδιο κρίνονται σημαντικότερα για το φιλόσοφο και μέσα από αυτά θα επιχειρήσει να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που χάθηκαν μέσα στην πορεία του χρόνου και τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν τον σύγχρονο άνθρωπο να ξεφύγει από τον κίνδυνο της αλλοτρίωσης, του κοινωνικού αποκλεισμού και την επικείμενη πρωτοκαθεδρία των απολυταρχικών καθεστώτων.

Βασιζόμενος στην θεωρία του αυτή (των τριών σταδίων εξέλιξης των κοινωνιών ιστορικά), στο όλο ηθικό του εγχείρημα ο Φέργκιουσον προσανατολίζεται στην αποτύπωση ηθικών σταθερών παίρνοντας ως βάση τις βέλτιστες πολιτικές αρετές που υιοθετεί η εκάστοτε περίοδος και επίσης κρίνεται επιτακτικό από τον ίδιο να ανακτήσουν τα υποκείμενα των σύγχρονων του κοινωνιών. Η σύγχρονη σχετική διανόηση¹³⁵ θα αποδώσει στην διαδικασία αυτή τον χαρακτήρα της Πολιτικής Αρετολογίας [civic virtues]. Όπως περιγράφεται συγκεκριμένα, «Πολιτική Αρετολογία είναι ένας ευρύς τίτλος ο οποίος παραδοσιακά έχει συνδεθεί με τον πολιτικό ουμανισμό και με τις δημοκρατικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις. Με τον όρο αυτό περιγράφεται ένα πολιτικό γεγονός το οποίο αναφέρεται στη σχέση μεταξύ των ατόμων απέναντι στις κοινότητες που ζουν, υπό την κοινωνικοπολιτική διάσταση. Δηλαδή ο όρος αυτός ανταποκρίνεται σε μια κατάσταση ηθικής εκλέπτυνσης θα λέγαμε και πραγματεύεται το τι απαιτείται από το άτομο για να προσδιορίζεται καλός πολίτης». Έχει επίσης τονιστεί πως «το όλο εγχείρημα του Φέργκιουσον γύρω από την ηθική, επικεντρώνεται στην διασαφήνιση της Αρετής, μέσα από μια Χριστιανικό - Στωική θεώρηση της, δηλαδή της εκούσιας και ενσυνείδητης συμπεριφοράς του ατόμου η οποία αποσκοπεί στο κοινό καλό»¹³⁶.

Στον δρόμο για την διαμόρφωση της ηθικής του θεωρίας ο Φέργκιουσον έχει υπόψιν το κλίμα διαφθοράς που εξαπλώνεται στις σύγχρονες του Ευρωπαϊκές

---

¹³⁵Christie Leann Maloyed (2010), *The Religious Foundation of Civic Virtue*, Texas A&M University, Phd. σ.2

¹³⁶Sher R. (1985), σ.175

κοινωνίες. Όπως αναφέρεται για την συγκεκριμένη περίοδο, «ο προσανατολισμός του νοήματος του βίου στην πολυτελή κατανάλωση οδηγεί σε εκφυλισμό και διαφθορά ακόμα και των πιο εκκοσμικευμένων μορφών ηθικότητας, κάτι που ανησυχεί ιδιαίτερα τους μοντέρνους. Η αιχμαλωσία του νου στην πολυτέλεια, την ευκολία, την επίδειξη, τον εντυπωσιασμό και όλα τα συνακόλουθα, είναι σχολείο αργίας, μαλθακότητας, εγωκεντρισμού, αδιαφορίας για τον άλλο, αντικοινωνικότητας, ακόμα και υποκρισίας, δουλικότητας, κενολογίας, φλυαρίας, κ.ο.κ. Οι Σκώτοι διανοούμενοι θεωρούσαν ότι όλες αυτές οι κακίες είχαν προσβάλει και διαβρώσει τόσο την αγγλική όσο και την γαλλική κοινωνία και απειλούσαν τώρα την πατρίδα τους»¹³⁷. Η ανησυχία του Φέργκιουσον κινείται στο ίδιο μοτίβο, παρατηρώντας πως οι πολίτες κατευθύνονται στις καθημερινές τους εν κοινωνία σχέσεις και συναλλαγές έχοντας ως βάση λανθασμένα κριτήρια, ορμώμενοι δηλαδή από την επιζήτηση φίλαυτων αγαθών και πάσης φύσεως ιδιοτελών επιδιώξεων τείνουν, να καλλιεργούν μέσα τους τα πλέον φαύλα πάθη. Όπως διαπιστώνει, «Ζούμε σε κοινωνίες όπου οι άνθρωποι πρέπει να είναι πλούσιοι προκειμένου να είναι σπουδαίοι, όπου η ηδονή επιδιώκεται συχνά από ματαιοδοξία, όπου η επιθυμία της υποτιθέμενης ευτυχίας συνεπάγεται την πυροδότηση των χειρότερων παθών και αποτελεί θεμέλιο της δυστυχίας, όπου η δημόσια δικαιοσύνη, όπως τα δεσμά που εφαρμόζονται στο σώμα, μπορεί χωρίς να εμπνέει τα συναισθήματα της ειλικρίνειας και της επιείκειας, να αποτρέπει την πραγματική διάπραξη εγκλημάτων»¹³⁸.

Για τον φιλόσοφο όμως αυτό δεν είναι αρκετό και σίγουρα ούτε το θεμιτό πρότυπο συνύπαρξης και οδηγεί στην αποξένωση του ατόμου και στην χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών και ταυτόχρονα αποδυναμώνει τα άτομα και ακολουθώντας το κράτος. Ο Φέργκιουσον φροντίζει να ξεκαθαρίσει πως, «πρέπει να θεωρείται ανόητος όποιος θεωρεί πως η δύναμη των κρατών μετριέται από τον πλούτο που έχουν και το μέγεθος του πληθυσμού τους, παρά μόνο αυτή καθορίζεται από τις

---

¹³⁷Δρόσος Γ.Δ. (2016),σ. 72

¹³⁸Essay, σ.155

αρετές των πολιτών που το απαρτίζουν»¹³⁹. Και βασιζόμενος σε αυτά του τα συμπεράσματα, ως μόνη διέξοδο για την αποφυγή της επικείμενης καταστροφής που επιφέρει η αποδέσμευση του ατόμου από την ενσυναίσθηση της υπόστασης του ως μέλος ενός συνόλου, θα προτείνει την επιδίωξη και καλλιέργεια των βέλτιστων πολιτικών αρετών.

Ο Φέργκιουσον έχει μελετήσει ιστορικά την εξέλιξη των κοινωνιών και έχει επικεντρωθεί στις συνθήκες αυτές που προεικονίζουν επερχόμενες καταστάσεις κοινωνικής αποχάνωσης, πολιτικής ασυνειδησίας και διαφθοράς των ηθών. Και στα δικά του μάτια οι πρωτόγονες και βάρβαρες κοινωνίες πλεονεκτούσαν σε πολιτικές αρετές που δυστυχώς στον αιώνα που ζει φαίνεται να εκλείπουν. Και επιπλέον θέλει να ξεκαθαρίσει στα μυαλά των συγχρόνων του πως σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρείται πως το δικό τους πολιτισμικό στάδιο βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο από τα προηγούμενα. Θα πει εξάλλου περί τούτου, «εφόσον ο πρωτόγονος (savage) δεν γνώρισε τον τρόπο που ζούμε, ομοίως δεν γνώρισε και τα ελαττώματά μας. Δεν αναγνωρίζει βαθμούς ανωτερότητας και άρα δεν μπορεί να είναι δουλοπρεπής. Δεν αναγνωρίζει διαβαθμίσεις του πλούτου οπότε και δεν μπορεί να είναι ζηλόφθονος»¹⁴⁰. Αυτά ακριβώς τα ελαττώματα, της δουλοπρέπειας, του φθόνου και την απουσία πνεύματος ανδρείας στηλίτευε ο Φέργκιουσον σε όλη του την ζωή. Πίστευε πως η ενασχόληση αποκλειστικά και μόνο με ιδιοτελή υλικά αγαθά οδηγεί αναπόφευκτα στο φθόνο και στη διαφθορά. Αντίθετα θεωρούσε πως ο πρωτόγονος ήταν προσηλωμένος στο να «ασκεί τα καθήκοντα του με βάση τα φυσικά του χαρίσματα στο υψηλότερο πόστο εντός της ανθρώπινης κοινωνίας, δηλαδή αυτό του στρατιώτη και προστάτη της χώρας του»¹⁴¹. Εάν οι σύγχρονοι πολίτες κατά τον ίδιο, αξίωναν μόνο και προσηλώνονταν στην απόκτηση και καλλιέργεια των αρετών τους, σε καμία περίπτωση δεν θα επικρατούσαν τα φαύλα πάθη όπως είναι π.χ. η έχθρα και ο φθόνος. Και αυτό γιατί όντας κάποιος ενάρετος, βρίσκει ταυτοχρόνως και τον

---

¹³⁹Essay, σ.61

¹⁴⁰Essay, σ.186

¹⁴¹Essay, σ.186

δρόμο προς την ευτυχία¹⁴². Και είναι ξεκάθαρο αυτό για τον φιλόσοφο σημειώνοντας μεταξύ άλλων πως, «ανάμεσα στα πράγματα τα οποία έχουν πραγματική αξία, ξεχωρίζουν κυρίως τα έθη μιας ενάρετης ζωής»¹⁴³. Οπότε αν ιδανικός στόχος μπορεί να ξεχωρίζει η επιζήτηση των βέλτιστων πολιτικών αρετών, η διαμόρφωση ενάρετων εθνών, η διασφάλιση μιας ενάρετης κοινωνικής πραγματικότητας- στοιχείο που θα οδηγήσει τους πολίτες στην κατάκτηση της ευτυχίας.

Ίσως εδώ παρερμηνευτεί η εμμονή του Φέργκιουσον στην επιδίωξη της ευτυχίας ως απώτερου σκοπού. Παρουσιάζοντας την απόκτηση της ευτυχίας ως αυτοσκοπό, σε καμία περίπτωση δεν ακολουθεί τον δρόμο των Ωφελμιστών και αυτό είναι στοιχείο που μας ξεκαθαρίζεται στον συνειρμό του. Αν και η επιζήτηση της ευτυχίας μπορεί να εκλαμβάνεται ως ωφελμιστική αξίωση, εν τούτοις στην περίπτωση του Φέργκιουσον δεν είναι αφού κατά τον ίδιο «μπορεί να αποτελεί εξίσου ωφέλεια (αντί των υλικών αγαθών) η επιζήτηση βίωσης θετικών συναισθημάτων που πηγάζουν από τις αγαθοεργείς μας πράξεις»¹⁴⁴. Ο Φέργκιουσον φροντίζει να ξεκαθαρίσει πως «η ευτυχία χαρακτηρίζεται ως ψυχική διάθεση, ή ακόμα μπορεί να ταυτιστεί με μια ευχάριστη κατάσταση του νου και σε καμία περίπτωση δεν έχει να κάνει με την επιζήτηση του πλούτου»¹⁴⁵. Σε καμία

---

¹⁴²Είναι σαφές πως υιοθετεί το Σωκρατικό «ουδείς εκών κακός», εάν γνωρίζεις το καλό θα το πράξεις οπωσδήποτε. Και μόνο ενεργώντας έτσι για τον Φέργκιουσον βρίσκεσαι στον σωστό δρόμο για την ευδαιμονία.

¹⁴³Principles II, σ.74

Όπως υποστηρίζεται, «Ο Φέργκιουσον αποτελεί τρόπον τινά την εσωτερική αντιπολίτευση του σκωτικού Διαφωτισμού. Προσβλέπει στην αναγέννηση των κλασικών αρετών υπό συνθήκες μοντέρνας εμπορικής κοινωνίας, προσβλέπει, σε αυτό δηλαδή που οι Χιούμ και Σμίθ θεωρούσαν αδύνατο. Με άλλα λόγια, προσβλέπει στην αναβίωση των ηθών της πολιτικής κοινότητας υπό συνθήκες νεωτερικής κοινωνίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι και ο ίδιος είναι νεωτερικός: δεν αρνείται την πρόοδο που φέρνει το εμπόριο και δεν νοσταλγεί ρομαντικά τις εξαρτήσεις ή τις ιεραρχίες του παρελθόντος. Αντίθετα επιμένει ότι αν οι νέες σχέσεις εγκαταλειφθούν στην αυθορμησία και την υποτιθέμενη αυτάρκεια τους, τότε θα παρακμάσουν και θα καταλυθούν. Οι νέες σχέσεις απαιτούν, για την άνθισή τους, την ενεργό πολιτική αρετή.»

Δρόσος Γ.Δ. (2016),σ.633

¹⁴⁴Principles II,σ. 411

¹⁴⁵Principles II, σ.58

περίπτωση η ατομική και κοινωνική ευτυχία δε απορρέει από τις όλο και περισσότερες αποζητήσεις αγαθών, αλλά εκλαμβάνεται ως μια ευρύτερη ψυχική κατάσταση που απορρέει από τα συναισθήματα που αποκομίζουμε μέσα από τις καθημερινές μας συνδιαλλαγές εντός του κοινωνικού στίβου. Και η απόκτηση και καλλιέργεια των αρετών που εξασφαλίζουν την αρμονική συνύπαρξή μας είναι κατά πάσαν πιθανότητα τα εφόδια για την επίτευξη της.

Σε μια προσπάθεια διασαφήνισης του παραπάνω συνειρμού του, ο Φέργκιουσον επιχειρεί να αναγνωρίσει και να εγκωμιάσει ορισμένες από τις αρετές του εν αριστεία πολίτη. Πιο συγκεκριμένα ξεχωρίζει τις αρετές της Σοφίας, της Ευμένειας, της Εγκράτειας και της Ανδρείας. Όπως θα αναφέρει, «Ο πολίτης αποκτώντας τις αρετές της αριστείας θα πρέπει να έχει α) Σοφία ή δεξιότητα να επιλέγει και να εκπληρώνει εκείνο που οφείλει να πετύχει, β) Ευμενές αίσθημα που αρμόζει να έχει οδηγό του την σοφία, γ) Αφοσίωση και έλεγχο του νου, ώστε να μην μπορούν να τον αποσπάσουν από τον σκοπό του κατώτεροι υπολογισμοί, και δ) Ανδρεία που να μην τρομάζει με την αντιπαλότητα, την δυσφορία και τον κίνδυνο[...]Και ο Σοφός, ο Γενναίος, ο Εγκρατής και ο Αγαθοπροαίρετος, είναι μεταξύ όλων των άλλων οι πλέον πιστοί αποδέκτες της αγάπης των συνανθρώπων τους, της οικουμένης και του Δημιουργού και επιπλέον κανείς πέραν αυτών δεν είναι σε καλύτερη θέση να αναγνωρίσει την πρόνοια και την ηθική διακυβέρνηση του Θεού ή να αποκαταστήσει την ίδια την θρησκεία στα καλύτερά της θεμέλια: την ακεραιότητα και την αγαθότητα.»¹⁴⁶

6. Η ατελής ανθρώπινη φύση υπό το πρίσμα της συνεχούς της προόδου

Στον όλο συλλογισμό του ο Φέργκιουσον μένει βασισμένος στην κοινή για τον αιώνα που γράφει πεποίθηση, περί της ατελούς φύσης του ανθρώπου. Το ευρύτερο διαφωτιστικό μοτίβο επιτάσσει την προσήλωση στην προσπάθεια βελτίωσης της ανθρώπινης φύσης δια μέσου του Λόγου. Ο Φέργκιουσον πιστεύει πως το άτομο διακατέχεται από άγνοια περί της φύσης της δικής του και της

---

¹⁴⁶*Principles I*, σ.175

υπόλοιπης Θείας δημιουργίας. Όπως αναφέρει, «η ιστορική πρόοδος του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από την διαρκή προσπάθεια του να ρίξει φως σε αυτή του την άγνοια»¹⁴⁷.

Ο Φέργκιουσον αξιώνει από το άτομο να είναι ενεργό, να ασκείται πρακτικά, να έχει ενεργό ρόλο στην κοινωνική ζωή και μόνο με αυτόν τον τρόπο θα πλησιάσει να αποκτήσει την αληθή γνώση και την ωριμότητα που χρειάζεται έτσι ώστε να καθίσταται ικανός για ευτυχία. Αυτή η δεύτερη μορφή γνώσης, διαμέσου της πρακτικής άσκησης της θεωρίας (η πρώτη είναι η θεωρητική μέσα από τα κείμενα των άλλων), θα ονομαστεί από τον Φέργκιουσον ικανότητα (*capacity*). Και θα ορίσει πως αυτή είναι υπεύθυνη για την ανάπτυξη του πολιτισμού και την εξέλιξη της κοινωνίας¹⁴⁸. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει σε κάθε περίπτωση πως, «μέσα από την ενεργό εμπλοκή των ανθρώπων στα κοινωνικά τεκταινόμενα, αποκτούν εμπειρία από τις αρνητικές συνέπειες των εκάστοτε λανθασμένων επιλογών τους»¹⁴⁹. Μόνο έτσι όμως η πρόοδος γίνεται εν δυνάμει εφικτή, δηλαδή μέσα από την συνεχή διόρθωση των ατοπημάτων των ατόμων. Και η διαδικασία αυτή διόρθωσης υποκινείται από την εγγενή επιθυμία μας για πρόοδο, τείνοντας στην αποφυγή επανάληψης των όποιων ατοπημάτων του παρελθόντος. Για τον Φέργκιουσον είναι ξεκάθαρο πως κατευθυνόμαστε συνεχώς να εκλείψουμε την εκ φύσεως άγνοια μας. Η ελεύθερη μας βούληση αποτελεί ουσιαστικό εργαλείο και είναι αυτή που ευθύνεται για την ουσιώδη εκπαίδευση μας, η οποία κατόπιν των εκάστοτε επιλογών της, λαμβάνει το ρίσκο της αποτυχίας ή της επιτυχίας αναλόγως. Και θεμελιώδης θέση του Φέργκιουσον, είναι πως στην τελική ευθεία τα αποτελέσματα είναι πάντα προς όφελος του πράττοντος καθώς με την εκάστοτε σωστή επιλογή κατοχυρώνεται η ωριμότητα του σχετικά, ενώ εάν πράξει λάθος

---

¹⁴⁷Principles I, σ. 175

¹⁴⁸Essay, σ.169

Είναι και εδώ έκδηλες οι Στωικές του καταβολές, στηρίζοντας πως η κοινωνία αποτελεί σχολείο για το ενεργό προς αυτήν άτομο, σχολείο Σοφίας και Αρετής

¹⁴⁹Principles I, σ. 183

θα έχει αποκτήσει την ανάλογη εμπειρία που θα συνεπάγεται την μελλοντική του επιτυχία επιλογής στο εκάστοτε εγχείρημα.

Συνεχίζοντας τον συλλογισμό του, ο Φέργκιουσον φρονεί πως για να χαρακτηρίζεται κάποιος ενάρετος προαπαιτείται να γνωρίζει τους πραγματικά καλούς σκοπούς της κοινωνίας, καθώς επίσης και να γνωρίζει τα κατάλληλα μέσα που χρειάζονται για την επίτευξη τους. Και αυτό γιατί κατά τον ίδιο, η αγάπη για την κοινωνία που εκδηλώνεται μέσα από την ενεργό κοινωνική δράση αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της αρετής. Ο ενάρετος άνθρωπος, κατά τον Φέργκιουσον, σε κάθε περίπτωση προάγει και ενισχύει την αρετή όταν ενεργεί με τρόπο ώστε να ενδυναμώνει τους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων, καθώς μια κοινωνία ανθρώπων η οποία συνδέεται με στενούς δεσμούς αποτελεί τον κύριο αρωγό ο οποίος θα ενσταλάξει την αρετή στον άνθρωπο¹⁵⁰. Οπότεν ξεκαθαρίζει πως κρίνεται επιτακτική η εμπλοκή μας στα κοινωνικά δρώμενα με τρόπο ώστε να ξεκαθαρίσουν οι βέλτιστοι σκοποί δια μέσου της συνεχούς αναγνώρισης και διόρθωσης των εκάστοτε ατοπημάτων μας.

Ένθερμα ο Φέργκιουσον θα στηρίζει τον κοινωνικό ρόλο της παιδείας, τονίζοντας πως η κοινωνική πρόοδος (change) είναι εφικτή μόνο μέσα από την πρακτική άσκηση των ικανοτήτων των πολιτών και όχι από τους οποιουδήποτε θεωρητικούς σχεδιασμούς. Η επιτυχία, η αρετή και η ευτυχία αποτελούν τα συνακόλουθα αγαθά μιας ενεργούς-δημιουργικής ζωής, η οποία είναι αφιερωμένη στην πρακτική κοινωνική δραστηριότητα. Η κοινωνική πρόοδος είναι εφικτή στο πλαίσιο της γνώσης των δεδομένων της και προνόησης σχετικά με τους κινδύνους που ενδέχεται να προκύψουν. Όπως εύγλωττα σημειώνεται, «η κοινωνική πρόοδος για τον Φέργκιουσον, πρέπει να αποτελεί σταδιακή διαδικασία και οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με τρόπο προσεκτικό και συντηρητικό μόνο από άτομα που κατέχουν πρακτική εμπειρία η οποία και πηγάζει μέσα από την ενεργό πολιτική τους συμμετοχή και δράση».¹⁵¹

---

¹⁵⁰Kettler D. (2005), σ. 188

¹⁵¹Smith C. (2006), σ. 106

Σε ένα άλλο σημείο του συνειρμού του, φροντίζει να ξεκαθαρίσει πως μια ηθική τελείωση- ένα τέρμα, δεν πρόκειται ποτέ να υπάρξει για το ανθρώπινο όν, καθώς η κατάσταση της εν κοινωνία φύσης του συνεχώς μεταβάλλεται και εξελίσσεται. Φρονεί πως μόνο ο Δημιουργός μπορεί να θεωρείται τέλειος και «ο άνθρωπος είναι ικανός μόνο για συνεχή πρόοδο»¹⁵². Και θα πει επί τούτου πως, «η πρόοδος του ανθρώπου υπό το πρίσμα της συνεχούς επιζήτησης της απόλυτης τελειότητας, μπορεί να ταυτιστεί με αυτή ακριβώς την καμπύλη την οποία περιγράφουν συχνά οι γεωμέτρες, η οποία αν και φαίνεται να βρίσκεται σε συνεχή πορεία προσέγγισης της προς μίαν ευθεία γραμμή, εν τούτοις (γνωρίζουμε) πως είναι αδύνατον να πραγματωθεί¹⁵³». Αυτό όμως δεν πρέπει να παρεξηγηθεί χαρακτηρίζοντας την κάθε προσπάθεια μας για γνώση και καλλιέργεια ως μάταια¹⁵⁴. Αντιθέτως για τον φιλόσοφο η συνεχής προσπάθεια για ηθική μας τελείωση μόνο θετικά μπορεί να ιδωθεί και η ενίσχυση της συνεχούς επιζήτησης της πρέπει να θεωρηθεί καθήκον και υποχρέωση για την διασφάλιση της κοινωνικής ισορροπίας και της προόδου. Αποτελεί γεγονός πως αποδεχόμενοι την εκ φύσεως ατέλεια του ανθρώπου, κρίνεται λογικό να αποδεχτούμε και το γεγονός πως διακατέχεται από ζωώδης ενορμήσεις, ένστικτα και πάθη, τα οποία αν και συνηθίζεται να κρίνονται κατά βάση αρνητικά για τις σύγχρονες εν κοινωνία λειτουργίες του, εντούτοις αποτελούν τα όπλα τα οποία του εξασφάλισαν την μέχρι σήμερα επιβίωση του. Τα αρχέγονα πάθη και ένστικτα αποτελούν αναπόσπαστες ιδιότητες και νόρμες λειτουργίας του ανθρώπινου είδους, παρέχοντας στο άτομο κατά το ρουν της ιστορίας τον αναγκαίο δείκτη επιβίωσης καθώς και οπλίζοντας το με τρόπο ώστε να μπορεί κάθε φορά να υπερβαίνει τις αστάθμητες ατομικές του δυσκολίες και να εξομοιώνεται με την καθολική βούληση, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την συνεχή πρόοδο του είδους. Και θα πει

---

¹⁵²Principles I, σ.184

¹⁵³Principles I, σ.184

¹⁵⁴Το εφικτό της ανθρώπινης γνώσης- ιδέα εξάλλου και της ευρύτερης ευρωπαϊκής διαφωτιστικής παράδοσης- εκφράζεται κατ'επανάληψη από τον Φέργκιουσον, ορίζοντας ταυτόχρονα πως για όλες τις φαύλες λειτουργίες της φύσης μας μόνος υπαίτιος είναι η άγνοια (ignorance).

σχετικά, «Ο άνθρωπος όπως και τα υπόλοιπα ζώα, έχει συγκεκριμένες ενστικτώδεις ικανότητες, οι οποίες πριν ακόμη αποκτήσει την αντίληψη της ευχαρίστησης και του πόνου και προτού λάβει εμπειρία του τί είναι χρήσιμο ή ολέθριο, τον καθοδηγούν με τρόπο να εκτελεί αρκετές φυσικές λειτουργίες που σχετίζονται με τον ίδιο και τους ομοειδούς του. Έχει ένα σύνολο προδιαθέσεων δηλαδή, οι οποίες καθορίζουν την ζωώδη επιβίωσή του και την διαιώνιση του είδους του».¹⁵⁵

Έχει καταστεί ξεκάθαρο πως οι ηθικολογίες προγενέστερων εποχών οι οποίες δεν λαμβάνουν υπόψιν το φυσικό πλαίσιο λειτουργίας του ανθρώπου (την κοινωνία), δεν ενδιαφέρουν την σκέψη του φιλοσόφου κρινόμενες ως ελλειπτικές. Και προτείνοντας μια εναλλακτική μελέτη των ανθρωπίνων, καταλήγει πως αναγκαιεί να αναγνωριστεί υπό το βλέμμα της ιστορικής παρατήρησης των κοινωνιών, το γεγονός πως το άτομο διακατέχεται από εγγενείς τάσεις και πάθη απόρροια της ατελούς του φύσης. Αυτά κατά τον ίδιο, αποτελούν μέρος ενός Θείου σχεδίου που αποσκοπεί στην διαιώνιση του ανθρωπίνου είδους και την επικράτηση αυτού που θα ονομαστεί γενικευμένα, κατά τον αιώνα των φώτων, «αυθόρμητη ευταξία». Θα είμασταν σωστοί να πιστώσουμε στον Φέργκιουσον την πεποίθηση, πως είναι τις περισσότερες φορές το ένστικτο και τα έθη και όχι ο ενσυνείδητος λογικός υπολογισμός αυτά τα οποία καθορίζουν τις συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές δομές μιας κοινωνίας. Όπως θα αναφέρει, «Τα τεχνουργήματα του κάστορα, του μυρμηγκιού και της μέλισσας, αποτελούν έργο της σοφίας της φύσης. Αυτά (τα τεχνουργήματα) των πολιτισμένων κοινωνιών αποτελούν έργο των ιδίων, και υποτίθεται υποδεικνύουν μια ικανότητα ανώτερη από αυτήν των ακαλλιέργητων (rude) μυαλών. Αλλά τα επιτεύγματα (establishments) των ανθρώπων, όπως ακριβώς και του κάθε ζώου, υποδεικνύονται από την φύση και είναι αποτέλεσμα ενστίκτων, κατευθυνόμενων από την ποικιλία των εκάστοτε καταστάσεων στις οποίες η ανθρωπότητα έχει βρεθεί. Και αυτά τα επιτεύγματα είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς κατορθωμάτων

---

¹⁵⁵Essay, σ. 10

και (διαχρονικών) αναβαθμίσεων, δίχως να έχουμε αίσθηση των γενικότερων επιδράσεων τους, καθιστώντας τις ανθρώπινες σχέσεις σε μια κατάσταση πολυπλοκότητας, όπου η μεγαλύτερη προσπάθεια των ικανοτήτων μας, με τις οποίες η ανθρώπινη φύση έχει προικιστεί, δεν θα μπορούσε ποτέ να υλοποιηθεί»¹⁵⁶.

Στο παραπάνω απόσπασμα, παρατηρούμε να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον καθοριστικό ρόλο των εθνών για την διατήρηση του φαινομένου αυτού που θα ονομαστεί από την σύγχρονη του διάνοηση «αυθόρμητη ευταξία» (spontaneous order). Ο Φέργκιουσον ορίζει επίσης πως, «κάθε βήμα και κάθε κίνηση της ανθρωπότητας, ακόμα και σ' αυτές τις λεγόμενες περιόδους διαφωτισμού, έχει γίνει με πλήρη άγνοια για το τι θα προκύψει. Έτσι τα έθνη στηρίζονται πάνω σε επιτεύγματα-θεσμούς, τα οποία και είναι μεν αποτέλεσμα ανθρώπινων πράξεων, αλλά δεν αποτελούν εκτελέσεις οποιουδήποτε ανθρώπινου προσχεδιασμού»¹⁵⁷. Γίνεται σαφές πως ο φιλόσοφος υποστηρίζει την συγκεκριμένη θεωρία, περί ακατάπαυστων ακούσιων κοινωνικών διεργασιών οι οποίες επιφέρουν σταδιακά και συνεχή επιτεύγματα στην ιστορία του ανθρώπινου είδους. Επιτεύγματα τα οποία οφείλονται σε ανθρώπινες πράξεις αλλά όχι σε ανθρώπινους προσχεδιασμούς. Υιοθετεί την εν λόγω θεωρία από τον Bernard Mandeville (1670-1733)¹⁵⁸, τονίζοντας πως η πρόοδος της κοινωνίας επιτυγχάνεται

---

¹⁵⁶Essay, σ. 182

¹⁵⁷Essay, σ.119

¹⁵⁸Ολλανδός ιατρός και συγγραφέας, ο οποίος θα ασκήσει τεράστια επιρροή στους διαφωτιστικούς και νεωτερικούς κύκλους της εποχής μέσα από το έργο του, υποστηρίζοντας το πρωτάκουστο και παράδοξο για τα παραδεδομένα ηθικά μοτίβα της εποχής, ότι δηλαδή η εγωιστική επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος απολήγει στην ασχεδιάστη και μη ηθελημένη προαγωγή του κοινού οφέλους. Όλες οι εκδηλώσεις του ατομιστικού εγωισμού, οι οποίες καταδικάζονται παραδοσιακά από την ηθική φιλοσοφία, έχουν ως συνέπεια την αύξηση της ζήτησης για αγαθά πολυτελείας, επίδειξης και απόλαυσης, γεγονός το οποίο συνεπιφέρει αύξηση της απασχόλησης για την παραγωγή τους, αναζωογονώντας έτσι την οικονομική δραστηριότητα και πρόοδο. Στο ίδιο μοτίβο ο Άνταμ Σμίθ θα υιοθετήσει την συγκεκριμένη θεωρία εφαρμόζοντας την στην οικονομία και θα διατυπώσει την περιβόητη θεωρία του «περί αόρατου Χεριού»(the invisible hand) ή αλλιώς "αρχή της πεφωτισμένης ιδιοτέλειας", που φροντίζει για την εύρυθμη λειτουργία σε μια ανοιχτή φιλελεύθερη αγορά - επιδιώκοντας το προσωπικό όφελος τείνει ακούσια να επωφελείται και το δημόσιο συμφέρον.Βλέπε σχετ. Δρόσος Γ.Δ. ,(2008)

όχι από τους νομοθέτες, αλλά από ακούσιες (unintended) συνέπειες των πράξεων και λειτουργιών των ατόμων στις εκάστοτε περιστάσεις. Για τον Φέργκιουσον, η Θεία πρόνοια έχει φροντίσει έτσι ώστε μέσα από ανθρώπινα ενεργήματα -ακούσια (unintended)- να επιτυγχάνονται ζωτικής σημασίας βήματα προς τα εμπρός. Σε κάθε περίπτωση η λογική και γενικότερα ο προμελετημένος σχεδιασμός ευθύνονται ελάχιστα για την διαμόρφωση της ιστορικής πραγματικότητας. Αντίθετα βραχυπρόθεσμοι στόχοι επιδιωκόμενοι σε μικροεπίπεδο, υποκινούνται από κίνητρα και υποβοηθούνται εθιμικά, επιτυγχάνοντας μακροπρόθεσμα πέραν κάθε φαντασίας αποτελέσματα¹⁵⁹.

7. Η αποενοχοποίηση των εγγενών τάσεων και παθών στον δρόμο για την αρετή

Γίνεται ξεκάθαρο πως για τον Φέργκιουσον, οι σκοποί των ανθρωπίνων πράξεων υπαγορεύονται από την φύση παρά από οποιονδήποτε ανθρώπινο σχεδιασμό και μπορούμε μόνο να κατανοήσουμε αυτούς τους σκοπούς δια μέσου των παθών. Και όπως επισημαίνει, «εφόσον ο άνθρωπος βρίσκει τον προορισμό του μέσω των παθών και των ενστίκτων του, η ταυτόχρονη ανάπτυξη αντιθετικών παθών (πρέπει να θεωρηθεί πως) συμβάλλει στην ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας, καθιστώντας τον άνθρωπο ικανό να ζει πιο ολοκληρωμένα και πιθανότατα πιο ενάρετα»¹⁶⁰. Εδώ ο φιλόσοφος φαίνεται να κατευθύνεται από την θεωρία περί μεσότητας του Αριστοτέλη, καθώς διευκρινίζει πως με την βίωση αντιθετικών παθών μόνο θετικό μπορεί να χαρακτηριστεί το αποτέλεσμα για την ανθρώπινη φύση. Γνωρίζοντας το μίσος μπορούμε να εκτιμήσουμε την αγάπη. Έχοντας βιώσει τον φθόνο ξέρουμε να εκτιμήσουμε την αγαθοεργία. Είναι εξάλλου σαφής η θέση του πως μόνο μέσα από την εμπειρία μπορούμε να αποκτήσουμε πραγματική γνώση των πραγμάτων. Όπως επίσης θα

---

¹⁵⁹Hill L. (2006), σ. 114

¹⁶⁰Principles I, σ. 128

σημειώσει, «Οι καλύτεροι ναύτες είναι αυτοί που έχουν εμπειρία από τρικυμιώδεις θάλασσες»¹⁶¹.

Γνωρίζουμε πως ο Φέργκιουσον κατηγορούσε την δουλοπρέπεια τον φθόνο και την δειλία, διαπιστώνοντας πως συνοδεύουν την σύγχρονη εμπορική κοινωνία, αλλά γνωρίζουμε επίσης πως αποδεχόταν τα ενδεχόμενα οφέλη κατά την συνδιαλλαγή των διαφορετικών πτυχών της ανθρώπινης προσωπικότητα. Έτσι κατά τον ίδιο οδηγούμαστε σε μετρίασμό-αρμονία-ευταξία. Ξεκαθαρίζει πως η αρετή αποτελεί από μόνη της αυτόνομη ποιότητα του νου και ως εκ τούτου δεν επηρεάζεται από εξωγενής παράγοντες. Οι άνθρωποι ως έλλογα όντα, υποστηρίζει πως ξέρουν τι είναι σωστό και τι λάθος, μέσα ακριβώς από την εμπειρία τους και την προσωπική τους αναζήτηση, παρατήρηση, μελέτη των γεγονότων. Αυτό και μόνο τους καθιστά γνώστες και σε θέση να κάνουν τις επιλογές τους μεταξύ του σωστού και του λάθους, μέσω αναστοχασμού. Η εκάστοτε απόφαση τους πρέπει να γίνεται στη βάση της προσωπικής εκτίμησης που αποδίδουν κατά περίπτωση, έτσι ώστε ενσυνείδητα να πράττουν ενάρετα. Οπότε για τον φιλόσοφο, όπως επισημαίνεται, είναι ορθότερο να κρίνεται ο κάθε ένας από την επιλογή της εκάστοτε πράξης του και όχι από τα αποτελέσματα της¹⁶². Όπως θα πει, «Οι ηθικές πράξεις πρέπει να κρίνονται όχι από τις εκάστοτε (απρόβλεπτες) συνέπειες τους, αλλά από την πρόθεση, την βούληση και τον γενικότερο προσχεδιασμό των ανθρώπων»¹⁶³. Έτσι όχι αυθαίρετα συμπεραίνουμε πως παρουσιάζει εξίσου τα φαύλα πάθη ως απόλυτα αναγκαία στο δρόμο προς την αναζήτηση των βέλτιστων αρετών.

Στο *Principles* θα σημειώσει πως, «Ο άνθρωπος από τη φύση του λειτουργεί άλλοτε με ευμενή κίνητρα και άλλοτε με βάση την ιδιοτέλεια. Έχει την τάση να επιζητεί την υπεροχή μεταξύ των υπολοίπων και φιλόδοξα επιθυμεί να επικρατεί μεταξύ τους. Και επιθυμεί ματαιόδοξα να χαίρει σεβασμού ακόμα και από αυτούς

---

¹⁶¹Principles I, σ. 177

¹⁶²Nikolai C.K.(2011), σ. 189

¹⁶³Institutes, σ.177

οι οποίοι ούτε τον εκτιμούν ούτε τον αγαπούν»¹⁶⁴. Στο απόσπασμα αυτό γίνεται ξεκάθαρο και δηλώνεται περίτρανα πως ο άνθρωπος διακατέχεται από σωρεία παθών. Μεταξύ άλλων αναγνωρίζεται να τον διακατέχει μια φιλόδοξη τάση διάκρισης και υπερίσχυσης έναντι των ομοίων του, η οποία και τον κατευθύνει ανάλογα στις καθημερινές του συνδιαλλαγές, και του εγείρει επίσης ανταγωνιστικές και βίαιες διαθέσεις. Στην συνέχεια αναφέρομαι στα εγγενή αυτά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης: την εγωιστική και φίλαυτη τάση, την τάση προόδου και φιλοδοξίας καθώς και την τάση για ανταγωνισμό και διαμάχη, στοιχεία που ορίζονται ως αρχέγονα και τα οποία υπερτονίζει ο Φέργκιουσον στην γενικότερη θεώρησή του.

Αποτελεί πάγια θέση του φιλοσόφου πως όλες οι πράξεις των ατόμων αποσκοπούν στην ιδιοτέλεια και ορμώνται από την φιλαυτία τους. Όπως σημειώνεται, «για τον Φέργκιουσον ακόμα και στις πράξεις που δεν θα χαρακτηρίζαμε εύκολα εγωιστικές με μια πιο προσεκτική ματιά εντοπίζουμε πάντα κάποια μορφή ευχαρίστησης σ' αυτόν που τις πράττει»¹⁶⁵. Επίσης κατά τον Φέργκιουσον είναι ξεκάθαρο πως οι άνθρωποι είτε εκούσια είτε ακούσια, επιλέγουν να αποτελούν μέρος ενός εκάστοτε κοινωνικού συνόλου έχοντας πάντα ιδιοτελείς αποβλέψεις¹⁶⁶. Πώς μπορεί όμως η επιθυμία και φροντίδα για τα ατομικά οφέλη και αποκτήματα, ταυτόχρονα με την ανησυχία για το κοινό καλό να συνυπάρξουν;

Θα μπορούσε βέβαια εύκολα να θεωρηθεί ως παράδοξη η αξίωση αυτή, αφού η προσκολλημένη στο συντηρητισμό ευρεία κοινότητα των προ του Διαφωτισμού ηθικολόγων, εκλαμβάνει το νεωτερικό αυτό πρόταγμα της εποχής του - την επιδίωξη δηλαδή της ιδιοτέλειας ως αναπόσπαστο και επιτακτικό κομμάτι της καθημερινής επιβίωσης του ανθρώπου στις σύγχρονες εμπορικές κοινωνίες - και το αντιμετωπίζει ως αθέμιτη συμπεριφορά με άκρως αρνητικό αντίκτυπο στο σύνολο των συμβίων και σε συνέχεια της πολιτικής και

---

¹⁶⁴Principles II, σ. 59.

¹⁶⁵Hamowy R.(1969), σ. 82

¹⁶⁶Forbes D. (1966), σ. XXXII

πατριωτικής ιδιότητας του υποκειμένου. Για τον Φέργκιουσον και τους συμπατριώτες του φιλοσόφους αυτό φυσικά και δεν πρέπει να ισχύει. Σκοπός τους αντιθέτως, είναι η ανάπτυξη μιας ηθικής θεωρίας αποδεχόμενοι το γεγονός πως ο άνθρωπος ζει πλέον στα πλαίσια αυτής ακριβώς της εμπορικής κοινωνίας και πρέπει να θεωρείται απόλυτα φυσικό να διακατέχεται από εγγενή πάθη και εγωιστικές τάσεις, εκ φύσεως χαρακτηριστικά δηλαδή που όπως και στο παρελθόν τον καθοδηγούν στις νέες συνθήκες επιβίωσης που προκύπτουν από την σύγχρονη αυτή πραγματικότητα. Κρίνεται σημαντικό να κατανοήσουμε πως ο Φέργκιουσον αντιλαμβάνεται την πραγμάτευση του στον χώρο της ηθικής, ως επιτακτική προβληματική για την εύρυθμη - ικανή για ευτυχία - φύση του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει πως πρέπει να ανταποκρίνεται στην ρεαλιστική πραγματικότητα των κοινωνιών, στα πλαίσια ορισμού εφικτής στοχοθεσίας, η οποία θα λαμβάνει υπόψιν ότι το άτομο ενεργεί στα πλαίσια ακριβώς μιας τέτοιας κοινωνίας, όπου πλέον εδρεύει το κινήγι της ιδιοτέλειας και της φιλαυτίας.

Γίνεται γνωστό από την σύγχρονη διάνοηση, το γεγονός πως στην προ του Διαφωτισμού Σκωτία, η Στωική ηθική φιλοσοφία είχε βάλει γερά τα θεμέλια της επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τις κατευθύνσεις των φιλοσόφων και την ευρύτερη διδασκαλία. Και η φιλοσοφία αυτή όριζε μεταξύ άλλων πώς η αγάπη για το κέρδος αποτελεί δουλοπρέπεια. Η γενικότερη αποχή από τις ηδονές και τις φίλαυτες και εγωιστικές επιδιώξεις του ατόμου αποτελούσαν κεντρικότητες εκφράσεις του στωικισμού. Ο ηθικός άνθρωπος κατά τους στωικούς φιλοσόφους, έχει επίγνωση (σοφία) και ζει με βάση τους κανόνες της αρετής, χωρίς να επιτρέπει στα πάθη του να τον παρεκτρέπουν. Αυτό που συνήθιζαν να διδάσκουν δηλαδή, είναι πως ο άνθρωπος γνωρίζει, μπορεί και έχει καθήκον να υιοθετεί μια γενικευμένη απάθεια (αποχή από τα πάθη)¹⁶⁷. Ο Φέργκιουσον αναμφισβήτητα έχει ομοίως επηρεαστεί και εκτιμήσει σε μεγάλο βαθμό την συγκεκριμένη σχολή, εκφράζοντας συχνά τον θαυμασμό του. Εντούτοις όμως στο συγκεκριμένο θέμα

---

¹⁶⁷Κορδάτου Γ. (1972), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ.Μπουκουμάνη, σ.402

θα διευρύνει κάπως την προβληματική διαφοροποιώντας φανερά την θέση του. Θα αντιταχθεί υποστηρίζοντας πως «Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε την ιδιοτέλεια ως το κύριο (εγγενές) κίνητρο το οποίο κατευθύνει τις ανθρώπινες πράξεις»¹⁶⁸. Στην θεώρηση του Φέργκιουσον ένας επιτρεπτός βαθμός φιλαυτίας (αγάπης και φροντίδας για τον εαυτό μας) [self-care] πρέπει να υπάρχει και αυτό συνίσταται στο ότι αυτή αντιλαμβάνεται την ζωή ως «πολύτιμο αγαθό που χρήζει φροντίδας»¹⁶⁹. Ως ιδιοτέλεια μπορούμε να ορίσουμε τον παράγοντα που μας υποκινεί να επιζητούμε και να αξιώνουμε συνεχώς καλύτερες συνθήκες για την επιβίωση μας. Και αυτό αναμφίβολα πρέπει να θεωρηθεί ως μοχλός για την θετική έκβαση και για την προοδευτική ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου.

Πιο αναλυτικά, ο φιλόσοφος βεβαίως και αποδέχεται πως το άτομο μετέχει στην κοινωνία αποσκοπώντας στην επικράτηση του ιδιωτικού του συμφέροντος, αυτό όμως πρέπει να το μελετήσουμε με ιδιαίτερη προσοχή για να μην υποπέσουμε σε πλάνη. Αυτό που ο Φέργκιουσον φαίνεται να υποστηρίζει, είναι πως σε καμία περίπτωση ο άνθρωπος δεν μπαίνει σε μια υπολογιστική διαδικασία, προκειμένου να ενταχθεί στο όλο οικοδόμημα μιας κοινωνικής πραγματικότητας μόνο και μόνο για να αποκτήσει περισσότερα υλικά αγαθά. Απόδειξη για αυτό είναι η εμπειρική παρατήρηση πως οι δεσμοί των κοινωνιών χαλαρώνουν ακριβώς μέσα από την ανάπτυξη των κοινωνικών ανέσεων¹⁷⁰. Ένθερμα επισημαίνει, ακολουθώντας την σκέψη του Μοντεσκιέ¹⁷¹, πως τα δυνατότερα κίνητρα που

---

¹⁶⁸Essay, σ.14

¹⁶⁹Essay, σ.13

¹⁷⁰Είναι γνωστή η εντύπωση που στην ιστορία της ανόδου και της πτώσεως της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας καθώς και του γενικότερου προβληματισμού του σχετικά με την πολιτική διαφθορά που επικρατεί στα κράτη της σύγχρονης του Ευρώπης. Αφορμείται να παρατηρήσει πως ένα υψηλό στάδιο πολιτισμού δεν φέρνει μόνο θετικά αλλά και αποτελέσματα καταστρεπτικά για τους κοινωνικούς δεσμούς και αυτό είναι ίσως η κατεξοχήν χαρακτηριστική προβληματική που εισάγει ο Φέργκιουσον στο κίνημα του Σκωτικού Διαφωτισμού. Βλέπ. Σχετικά Forbes D.(1966), Δρόσος Γ.Δ.(2016)

¹⁷¹ Charles-Louis de Secondat βαρόνος της Μπρεντ και του Μοντεσκιέ (1689-1755) Γάλλος συγγραφέας και φιλόσοφος του διαφωτισμού.

Επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το «Πνεύμα των Νόμων»(1748) του Μοντεσκιέ και ομολογεί τον θαυμασμό του για το γενικότερο έργο του φιλοσόφου. Essay, σ. 66

κρατούν τον άνθρωπο εντός κοινωνίας είναι βασισμένα στην ενστικτώδη φυσική τάση του για κοινωνική επαφή. Ο άνθρωπος, θα πει, «αν και βρίσκεται εντός κοινωνίας ορμώμενος από την φιλαυτία του, εν τούτοις η γενικότερη έκθεση του με το σύνολο μπορεί ταυτόχρονα να του εγείρει τα πιο ευγενή συναισθήματα τα οποία προσομοιάζουν στην ευμένεια, την φιλαλληλία, την γενναιοδωρία και την καλοσύνη». Όπως υποστηρίζει επίσης, «Ακόμα και όταν το κεφάλι είναι απασχολημένο με έργα τα οποία αποσκοπούν στο προσωπικό όφελος, η καρδιά συνήθως παρασύρεται στην δημιουργία φίλων σχέσεων. Έτσι ενώ η διαδικασία προχωράει με ιδιοτελή αξιώματα, ουσιαστικός χρόνος αναλώνεται για γενναιοδωρία και καλοσύνη»¹⁷².

Ο Φέργκιουσον αποτελεί μέρος της σκωτικής διανόησης του 18^{ου} αιώνα και μένει πιστός στην ευρύτερη ηθική θεώρηση τους δίνοντας και αυτός εξίσου βαρύτητα και έμφαση στα ανθρώπινα συναισθήματα, όπως η συμπάθεια, η ευμένεια, η συμπόνια, η κοινωνική αλληλεγγύη. Θα αναγνωρίσει και αυτός πως αυτά ακριβώς πρέπει να αποτελούν τα πρότυπα για την ηθική επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία»¹⁷³. Είναι πεπεισμένος δε πως ο άνθρωπος έχει προικιστεί από την φύση με τις κατάλληλες δυνάμεις και μπορεί να τις χρησιμοποιεί ελεύθερα προς όφελος δικό του και των ομοίων του. Ενεργώντας ανάλογα, «καθίσταται ενώπιον των άλλων αντικείμενο εκτίμησης και σεβασμού ή σε αντίθετη περίπτωση, περιφρόνησης και χλευασμού». Σε καμία περίπτωση όμως δεν αντιτίθεται στην ιδιοτελή επιδίωξη του ατόμου και στην ανάγκη του για συσσώρευση ιδιοκτησίας. Δεν το κρίνει αρνητικά και δεν θεωρεί πως βλάπτει την γενικότερη ηθική εκλέπτυνση του πολίτη. Όπως ξεκαθαρίζεται, «ο Φέργκιουσον αντιλαμβάνεται τον πλούτο και την ιδιοκτησία ως πηγή διαφθοράς, στο βαθμό που αναγορεύεται σε αξία, σε σημείο διάκρισης, καταργώντας κάθε άλλο μέτρο της ανθρώπινης αξιομισθίας, για να καθιερωθεί η ίδια ως ύπατο κριτήριο επιδοκιμασίας (για την

---

¹⁷² Essay, σ. 37

¹⁷³Essay, Part 1, Section VI, «Of Moral Sentiment»

κατοχή της) και αποδοκιμασίας (για την απουσία της)»¹⁷⁴. Θέση του Φέργκιουσον είναι πως η επιζήτηση του προσωπικού οφέλους δεν αποτελεί κατ' ανάγκη μεγάλο κακό και ούτε πρέπει να γίνεται αντιληπτό ως ηθική διαφθορά. Είναι μάλλον συμβατό με την ηθική υπεροχή που επιζητούν οι πολίτες. «Αυτό που αντιλαμβάνεται ως κατακριτέο είναι οι προδιαθέσεις που έρχονται στο προσκήνιο συνεπεία της πολιτισμικής προόδου και που συνεπάγονται τον απόλυτο ατομικισμό της κοινωνίας και την καταστροφή του εθνικού σθένους»¹⁷⁵. Και θα στηρίξει πως ο πλούτος αποτελεί σημάδι εθνικής ευτυχίας στο μέτρο που «επιδεικνύει ότι οι πολίτες είναι αφοσιωμένοι στις αρετές της ευμείειας και της εγκράτειας»¹⁷⁶.

Κατανοούμε πως στον παραπάνω συνειρμό του, έχει υπόψιν τις μοναρχίες της σύγχρονης του Ευρώπης, στις οποίες οι άνθρωποι δεν αφοσιώνονται στο κράτος ως ολότητα, παρά μόνο στα προσωπικά τους οφέλη και συμφέροντα. Αντίθετα, η αρχαία Σπάρτη προκαλούσε θαυμασμό στον φιλόσοφο, καθώς όπως θα αναφέρει στο *Δοκίμιο*, «μόνο αυτή κατάφερε μέσω μιας ίσης κατανομής του πλούτου να αποτρέψει την ικανοποίηση απόρροια της ματαιοδοξίας, να ελέγξει την επίδειξη υπερβολικής περιουσίας και μέσα σε αυτήν την λογική, να αποδυναμώσει την επιθυμία για πλούτη»¹⁷⁷.

Η επιχειρηματολογία που εκθέτει ο φιλόσοφος γύρω από την αποενοχοποίηση της φίλαυτης και εγωιστικής συμπεριφοράς του ατόμου, είναι άκρως ενδιαφέρουσα και μπορεί να ιδωθεί ως μια εισαγωγή για πιο εύκολη κατανόηση και αποδοχή της θεώρησής του περί της εγγενούς τάσης προόδου-Φιλοδοξίας που ενυπάρχει στην ανθρώπινη φύση. Αυτή ακριβώς η τάση προόδου που ενυπάρχει στη φύση μας, αποτελεί κατά τον ίδιο και το έναυσμα της επιθυμίας μας για την ηθική μας καλλιέργεια αλλά και για όλα τα προοδευτικά μας αξιώματα. Έχει φροντίσει ήδη στο *Δοκίμιο* να απαριθμήσει τους τελικούς σκοπούς

---

¹⁷⁴Δρόσος Δ.Γ (2016), σ. 622

¹⁷⁵Forbes D. (1966), σ. 32

¹⁷⁶Principles II, σ.500

¹⁷⁷Essay, σ.158

της κοινωνίας υπογραμμίζοντας « την εξέλιξη της γνώσης, την επικράτηση της ευταξίας και την αύξηση του πλούτου» (Knowledge, order, wealth)¹⁷⁸. Και θα ορίσει συγκεκριμένα για την φιλοδοξία πως, «είναι ένα από τα πιο δυνατά κίνητρα των πράξεων στην ανθρώπινη φύση και είναι ευεργετική ακόμα και σε αυτή την πολύ συχνά με λανθάνων προσανατολισμό παρουσία της, γιατί χρησιμεύει στο να υποβάλλει τους ανθρώπους σε συνεχείς επιδιώξεις, οι οποίες αν και στοχεύουν σε εσφαλμένους σκοπούς, εντούτοις ευθύνονται και προκαλούν την πρόοδο των ικανοτήτων μας»¹⁷⁹.

Η φιλοδοξία για τον φιλόσοφο αποτελεί το αρχικό κίνητρο που υποκινεί τον κάθε ένα από εμάς αλλά και γενικότερα την κοινωνία σε πρόοδο. Αυτό που ονομάζουμε φιλοδοξία (ambition) προσδίδοντας του αρνητική χροιά και χλευάζοντας το υποτιμητικά, κατά τον Φέργκιουσον αποτελεί ζωτικής σημασίας ανθρώπινη τάση και μοχλό επίτευξης των εκάστοτε επιτυχιών μας¹⁸⁰. Όπως σημειώνεται, «Η εγγενής τάση μας για πρόοδο καθορίζεται από την ανάγκη μας για αριστεία. Και τα αποτελέσματα της τάσης μας αυτής παρουσιάζονται ευεργετικά σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής μας ζωής. Μας προτρέπει μεταξύ άλλων να επιδιώκουμε και να εξασφαλίζουμε την ιδιοκτησία μας και να εγείρουμε πολιτικούς, νομικούς και κοινωνικούς θεσμούς που διασφαλίζουν την ειρήνη και την τάξη των κοινωνιών. Ακόμα αποτελεί την πρωτογενή αιτία για όλα τα επιτεύγματα μας στις επιστήμες, στην εξέλιξη της γνώσης, στις τέχνες και στην φιλοσοφία»¹⁸¹. Και σε καμία περίπτωση η επιζήτηση ευτελών και χωρίς αξία πραγμάτων δεν πρέπει να μειώνει την χρησιμότητα που της προσδίδουμε, καθώς θεωρεί ως δεδομένο πως « τα έλλογα όντα αργά ή γρήγορα, είναι προορισμένα να αντιληφθούν το αληθινό σκοπό της φιλοδοξίας, που συνίσταται στην καλλιέργεια των κοινωνικών προδιαθέσεων (dispositions), τον μοναδικό δρόμο προς την

---

¹⁷⁸Essay, σ.175

¹⁷⁹Principles I, σ.239

¹⁸⁰Σε συνδυασμό πάντα με την θεϊκής προέλευσης αυθόρμητη ευταξία (spontaneous order).

¹⁸¹Principles I, σ. 207

αρετή και την ευτυχία»¹⁸². Η ποικιλία των κοινωνικών επιτευγμάτων δεν είναι αποτέλεσμα τύχης ή αυτόματων μηχανισμών, αλλά προϊόν της ανήσυχης αυτής ενεργητικότητας του ανθρώπου, της προσαρμοστικότητας, της επινοητικότητας, της φαντασίας του και εν γένει της απέχθειας του για την ατέλεια καθώς και της ακατάπαυστης προσπάθειας του για κάτι καλύτερο. Αυτά τα γνωρίσματα είναι ειδικώς ανθρώπινα και αποτελούν τη βάση της ηθικότητας.

8. Το Θείο κληροδότημα της ευμενούς μας φύσης

Γίνεται ξεκάθαρη η θέση του Φέργκιουσον πως η φύση του ανθρώπου διαφέρει από τα άλλα πλάσματα με το να είναι προοδευτική (being progressive). Ο φιλόσοφος επανειλημμένα αναφέρεται στην προοδευτική φύση του ανθρώπου ως μέρους ενός ευρύτερου σχεδίου της Θείας πρόνοιας. Πιστός στο ευρύτερο πνεύμα του Διαφωτισμού, πιστεύει πως η ανθρωπότητα μέσω του προνομίου της έλλογης ικανότητας, καθώς και μέσω του άριστα δημιουργημένου κόσμου που λειτουργεί καθοριζόμενος από τις δυνάμεις της Θείας Πρόνοιας, έχει την δύναμη και μπορεί να συλλάβει αυτήν ακριβώς την τελειότητα άσχετα εάν η κατάκτησή της κρίνεται ουτοπική. Και αυτό με την σειρά του οδηγεί σε συνεχή πορεία καλλιέργειας και βελτίωσης των ικανοτήτων μας ¹⁸³. Μέσα από την παρατήρηση του πολύπλοκου, εύτακτου, και αψεγάδιαστου κόσμου, έργο της πάνσοφης και αγαθοπροαίρετης ταυτότητας του Θείου Δημιουργού, το άτομο και οι κοινωνίες αποκτούν πρότυπο για επιζήτηση ανάλογης τελείωσης, έτσι οδηγούνται να αξιώνουν την «ανάπτυξη της γνώση, την διατήρηση της ευταξίας και τον αύξηση του πλούτου» (Knowledge, order, wealth)¹⁸⁴.

---

¹⁸²Essay, σ. 56

¹⁸³Ίσως η πλατωνική ηθική θεωρία περί προσέγγισης «της ιδέας του αγαθού», να έχει επηρεάσει τον φιλόσοφο στο σημείο αυτό, καθώς και ο Πλάτωνας αναφερόταν στην τάση των ανθρώπων προς τα ιδεώδη(τελειότητες) των πραγμάτων, ως έμφυτη στον άνθρωπο λειτουργώντας ευεργετικά μέσω της εγχάραξης της βέλτιστης πορείας γνώσεως του ανθρώπου. Κορδάτου Γ. (1972), σ.317

¹⁸⁴Essay, σ. 175

Η Θεολογία του Φέργκιουσον παρουσιάζεται ως ιδιάζουσα προβληματική, καθώς οι εκάστοτε μελετητές του ενίοτε του προσδίδουν τον χαρακτήρα του πιστού Καλβινιστή εφημέριου, ενίοτε του σκεπτικιστή φιλοσόφου με αμφιβολίες πέραν της αυστηρής εργαστηριακής απόδειξης και ενίοτε πιστού και στο πνεύμα της εποχής Ντεϊστή με απόρριψη οποιασδήποτε θεωρίας που εμπλέκει τον Θεό με τον κόσμο πέραν της δημιουργίας του. Μακριά από την διένεξη αυτή όμως των μελετητών του¹⁸⁵, κρίνεται σημαντικό να αποτυπώσουμε τις ευρύτερες απόψεις του περί της δυναμικής επενέργειας της θρησκείας στο εν κοινωνία άτομο, καθώς και την πίστη που αποδίδει στις «εν φύση» δυνάμεις οι οποίες και εξασφαλίζουν κατά τον ίδιο την συνεχή πρόοδο του ανθρώπου και των κοινωνιών.

Με τον όρο «θρησκεία», ονομάζει ο Φέργκιουσον «το αίσθημα αυτό του νου που σχετίζεται με τον Θεό. Και κατά τον ίδιο, ο ρόλος της θρησκείας είναι να επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Όπως συνεχίζει, η τάση αυτή εκδηλώνεται σε δύο επίπεδα: Το πρώτο είναι να κατευθύνει τους ανθρώπους να αγαπούν την σοφία και την αγαθοεργία, αφού αυτά παρουσιάζονται ως χαρακτηριστικά και του Θεού Όντος το οποίο και λατρεύουν. Σε δεύτερο επίπεδο είναι να τους καθιστά σε θέση να αποδέχονται και να αγαπούν την παρούσα κατάστασή τους καθώς και τα καθήκοντα που ορίζονται από τους νόμους της Θείας πρόνοιας»¹⁸⁶.

Έχει ήδη γίνει ξεκάθαρο πως το σημαντικό για τον Φέργκιουσον δεν είναι η επίτευξη της ουτοπικής αριστείας αλλά η συνεχής επιδίωξη της. Και δεν αποτελεί ματαιότητα για τον άνθρωπο η επιδίωξη αυτή καθώς κατά τον Φέργκιουσον, τον οδηγεί σε τεράστια επιτεύγματα. Αντί της τελείωσης μας, η προσήλωση και προσπάθεια προσέγγισης του αρχικού μας προτάγματος, οδηγεί στο «να αποκτήσουμε πρακτικές και κοινωνικές αρετές» και εν συνεχεία το έναυσμα για την προσήλωση και επιδίωξη μας στο ευρύτερο καλό του συνόλου, το αποκτούμε μέσα από την «άσκηση της ευμενούς συμπεριφοράς μας, η οποία και αποτελεί

---

¹⁸⁵Μεταξύ άλλων ασχολούνται με το θέμα οι Kettler D. (2005), Sher R. (1985), Hill L.(1997)

¹⁸⁶Institutes, σ. 215

χαρακτηριστικό που προσιδιάζει στο Θεό»¹⁸⁷. Μέσα από το χωρίο αυτό καταφέρνει ο Φέργκιουσον να διαχωρίσει την επιτακτική προσήλωση μας στην ευμενή μας προδιάθεση, από την καταναγκαστική συμμόρφωση μας προς αυτήν. Σε κάθε περίπτωση και ενσυνείδητα για τον φιλόσοφο, το άτομο «Θα πρέπει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως μέλος μιας κοινωνίας, για την οποία η γενικότερη καλοσύνη της καρδιάς του να μπορεί να λάμπει με ένθερμο ζήλο»¹⁸⁸. Και μόνο αυτό αναμφισβήτητα θα τον οδηγήσει στην προσωπική του ευτυχία. Η επιδίωξη της ευμενούς συμπεριφοράς μας δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση για τον Φέργκιουσον να είναι αθέμιτη, καθώς ως θείο χαρακτηριστικό εμπεριέχεται στις αρετές της ηθικής τελειότητας και εμείς έχοντας γνώση της τελειότητας αυτής, δια μέσου της εγγενούς προοδευτικής μας τάσης οδηγούμαστε μόνο να την επιθυμούμε και να την επιζητούμε.

Στο σημείο αυτό ο αναγνώστης του Φέργκιουσον οδηγείται να αναρωτηθεί, εάν η εντός κοινωνίας ευμενής μας λειτουργία δεν παρεμποδίζεται από τις ιδιοτελείς και φίλαυτες εγγενείς μας τάσεις. Αφού έχουμε αποδεχτεί πως αυτές ενυπάρχουν και καθορίζουν σε μεγάλο ποσοστό τις καθημερινές μας λειτουργίες, πώς λοιπόν μπορούν να συμπορευτούν με την ευμενή μας προσήλωση και την προάσπιση του «κοινού καλού». Εδώ λοιπόν ο Φέργκιουσον θα πει πως, «για τον ευμενή, η ευχαρίστηση των άλλων αποτελεί έδαφος και για την δική του χαρά. Και η ύπαρξη του και μόνο σε ένα κόσμο ο οποίος καθορίζεται από την θεία σοφία, αποτελεί ευλογία. Το μυαλό πλέον απελευθερωμένο από έγνοιες οι οποίες οδηγούν σε μικροψυχία και μικροπρέπεια, γίνεται ήρεμο, ενεργητικό, ατρόμητο και τολμηρό, ικανό για κάθε εγχείρημα και σθεναρό κατά την άσκηση των εκάστοτε χαρισμάτων με τα οποία η φύση του ανθρώπου τον προίκισε για να γίνει ενάρετος¹⁸⁹». Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται επηρεασμένος από τους Στωικούς φιλοσόφους υποστηρίζοντας πως η ενάρετη συμπεριφορά «γεννά» αρετή. Όπως θα πει, «Εάν ένα άτομο συμπεριφέρεται ενάρετα τότε επηρεάζει και τους

---

¹⁸⁷Principles II ,σ. 32

¹⁸⁸Essay, σ. 54

¹⁸⁹Essay ,σ. 57

υπόλοιπους να φέρονται ενάρετα»¹⁹⁰. Μέσα από την επίδειξη των ατομικών μας αρετών στις καθημερινές μας πρακτικές, διεγείρουμε τα πιο θετικά στοιχεία του χαρακτήρα των συγκοινωνών μας, καθιστώντας μας έτσι αποδέκτες της δικής τους θετικής ανταπόκρισης.

Για τον Φέργκιουσον, είναι ξεκάθαρο πως η ευμενής συμπεριφορά είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο οι όποιες ατομικές επιδιώξεις αλλάζουν επίπεδο και συντελούν στην επικράτηση της κοινωνικής ισορροπίας. Έχει ήδη καταλήξει πως οι άνθρωποι είναι πλασμένοι εκ φύσεως να λειτουργούν εντός κοινωνικών πλαισίων και τονίζει πως το κοινωνικό κίνητρο είναι εγγενές και η διάθεση του ατόμου είναι τόσο δημιουργική, που θέλει και ενεργεί για τους άλλους το ίδιο όπως για τον εαυτό του¹⁹¹. Και αυτό για τον φιλόσοφο αποτελεί μέρος του ευρύτερου θεϊκού σχεδίου, το οποίο υπαγορεύει πως οι άνθρωποι πρέπει να ζουν και να λειτουργούν σαν ομάδα. Οπότε για να είναι αυτό εφικτό έχουμε την υποχρέωση να θυσιάζουμε τους όποιους ιδιοτελείς στόχους για τη προάσπιση του γενικότερου οφέλους της ομάδας. Και μόνο σε αυτές τις συντεταγμένες μπορεί η κοινωνική ευταξία να επικρατήσει¹⁹². Όπως επισημαίνεται σχετικά, «ο Φέργκιουσον φαίνεται να υποστηρίζει πως ο Θεός παρέδωσε ένα σχέδιο πρόνοιας το οποίο εξασφαλίζει την συνεχή πρόοδο και για τον λόγο αυτό η ανθρωπότητα έχει καθήκον να συμπεριφέρεται ενάρετα ως μέρος των υποχρεώσεων της απέναντι σ' αυτόν»¹⁹³.

---

¹⁹⁰Principles II,σ.153

¹⁹¹Η θεωρία του αυτή-για τη φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου- αποτελεί ίσως απάντηση στις θεωρήσεις του Ρουσσώ (ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος, και αγνός και η κοινωνία είναι υπεύθυνη για την διαφθορά του και την καταπίεση των φυσικών ελευθεριών του) και του Χομπς (Ο άνθρωπος στην φυσική του κατάσταση κυριαρχείται από τα ζωώδη ένστικτα του τα οποία τον κάνουν κακό και σκληρό απέναντι στους συνανθρώπους του), υποστηρίζοντας και οι δύο την αναγκαιότητα ενός κοινωνικού συμβολαίου ως απαραίτητης προϋπόθεσης για ίση και αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων. Ο Φέργκιουσον τονίζει πως η ιστορία του ανθρώπινου είδους είναι αδιαχώριστη από την ιστορία της αστικής κοινωνίας (civil society)

¹⁹²Maloyed C. L.(2010), σ.80

¹⁹³Sher R. (1985), σ 78

Εν κατακλείδι, ο Φέργκιουσον είτε ως προσκολλημένος στον Χριστιανισμό, είτε ως σκεπτικιστής, είτε ως Ντεϊστής, αποδεχόταν σε κάθε περίπτωση ως ευεργετική για τις κοινωνίες την πίστη αυτή στις δυνάμεις της Θείας Πρόνοιας. Και η ευρύτερη προβληματική επί τούτου μπορεί να ιδωθεί μόνο υπό το πρίσμα της προσήλωσης στην προσχεδιασμένη εξώκοσμα (από κάτι εκτός κόσμου), πορεία προόδου της ανθρωπότητας.

Παρατηρούμε πως προσδίδει ένα αισιόδοξο στίγμα στην όλη θεολογική του προσέγγιση, η πεποίθηση του σχετικά με την επικράτηση της αυθόρμητης ευταξίας. Χαρακτηρίζεται ως η ενστικτώδης και ακούσια τάση που ευθύνεται για την δημιουργία των διαφόρων θεσμών, οι οποίοι τείνουν στην συνεχή πρόοδο της ανθρωπότητας. Όπως θα πει, «Δημιουργούνται (οι θεσμοί) πολύ πριν ξεκινήσει ο άνθρωπος να φιλοσοφεί, ενστικτωδώς»¹⁹⁴. Επιπλέον θα σημειώσει πως «ο άνθρωπος κατευθύνεται από την τάση του προς έναν τελικό σκοπό»¹⁹⁵, και ενώ έχει την τάση αυτή, τα μέσα επαφίενται στην δική του προαίρεση¹⁹⁶. Και βεβαίως η επίτευξη αυτή του κάθε ξεχωριστού στόχου που βάζει, βαθμηδόν τον οδηγεί (ακούσια πάντα) σε υψηλότερες αξιώσεις και επιτεύγματα. Έτσι για παράδειγμα «με το να κοπιάζουν οι άνθρωποι για την αυτοσυντήρηση τους, αποκτούν περιουσίες οι οποίες με την σειρά τους, τους προκαλούν την ανάγκη δημιουργίας νόμων και θεσμών για την διαφύλαξη και προστασία τους»¹⁹⁷. Έτσι οι αστικοί νόμοι και τα πολιτικά επιτεύγματα θεμελιώνονται¹⁹⁸.

---

¹⁹⁴Essay, σ. 122

¹⁹⁵Principles I, σ. 61

¹⁹⁶Φυσικά και υποστηρίζεται η ελεύθερη βούληση του ανθρώπου ως μέρους του ευρύτερου σχεδιασμού της Θείας πρόνοιας.

¹⁹⁷Essay, σ.122

¹⁹⁸Όπως επισημαίνεται, «Το λεγόμενο «παράδοξο του Μάντεβιλ», δηλαδή η αθέλητη παραγωγή κοινωνικά επωφελών συνεπειών από εγωιστικά και α-ηθικά ατομικά υποκείμενα με εντελώς ιδιοτελείς αποβλέψεις, αποτελεί την πλέον απερίφραστη απόρριψη της κλασικής ηθικοπολιτικής αρετολογίας. Η μαγική ράβδος της οικονομικής ιδιοτέλειας και της πλεονεξίας της «ανθρώπινης φύσης», η οποία «επιτέλους απελευθερώνεται» με την επικράτηση της απόλυτης ιδιοκτησίας, φαίνεται να επιτυγχάνει το αεί ζητούμενο και αεί απορούμενο ως προς την αρετή των πολιτών: το καλύτερο για την κοινωνία επιτυγχάνεται όταν κανείς δεν είναι τόσο καλός ώστε να νοιάζεται για αυτό.» Δρόσος Γ.Δ. (2016), σ 438

Υποστηρίζεται συχνά, πως η σκέψη του Φέργκιουσον καθορίστηκε και σε κάποιο βαθμό φαίνεται να κατάφερε να συνδυάσει βασικά στοιχεία της Χριστιανικής καθώς και της Στωϊκής θεώρησης της ηθικής. Η έμφαση που δίνεται π.χ. από τους Στωϊκούς στην αιτιολογημένη (reasoned) διάταξη του σύμπαντος, στην επάρκεια των αρετών για την επίτευξη της ευτυχίας, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο οι αρετές όπως και οι ικανότητες του ατόμου είναι διαμορφωμένες και μπορούν να εξελίσσονται σταδιακά, είναι θεωρήσεις που μπορούν εύκολα να ιδωθούν ως μέρος του ευρύτερου πλαισίου του σχεδιασμού της θείας πρόνοιας(του σχεδίου του Θεού). Επιπλέον η αντίληψη του για τα πάθη, είναι γεγονός πως τον οδηγεί να επικυρώσει τα φυσικά ένστικτα του ανθρώπου στην διαδικασία βελτίωσης της κατάστασης του. Φαίνεται ακόμα να έχει καταφέρει να συνδυάσει στην ηθική του θεώρηση στοιχεία των Επικούρειων, οι οποίοι υπερτονίζουν το στοιχείο της ιδιοτέλειας και της φιλαυτίας, με την ηθική διδασκαλία των Στωϊκών η οποία στηρίζεται κατά βάση στην ευμενή προσήλωση του ατόμου. Επίσης, σε ένα άλλο επίπεδο ο Φέργκιουσον φαίνεται πως καταφέρνει να βρει τον συνδυαστικό κρίκο μεταξύ θρησκείας και επιστήμης. Και το επιτυγχάνει μέσω της πεποίθησης ότι η θέληση του θεού εκφράζεται μέσα από τα έργα αποτελεσματικών και δευτερευόντων αιτιών και όχι από την άμεση Θεϊκή παρέμβαση¹⁹⁹. Και εφόσον ο Θεός δεν παρεμβαίνει άμεσα στα κοσμικά, τότε θα πρέπει να υπάρχουν οι φυσικοί εκείνοι νόμοι στον πλανήτη που αναγκαιούν για να διατηρείται αλώβητη και συνεχής μια τάξη πραγμάτων. Αυτοί λοιπόν είναι οι φυσικοί νόμοι της αυθόρμητης ευταξίας. Για τον Φέργκιουσον αποτελούν το θεϊκό υπερκατασκευάσμα, το οποίο

---

¹⁹⁹Όπως πληροφορούμαστε «Η επίδραση του Ντεϊσμού ήταν καταλυτική για την θρησκευτική συνείδηση στην αγγλία. Αυτό το πνεύμα σύμφωνα με το οποίο η αποκάλυψη θεωρείται περιττή και η θρησκεία τρέπεται σε κοσμική ηθικολογία, στην βάση ενός δογματικού μινιμαλισμού και χωρίς λατρευτικές πρακτικές, καταλάμβανε πλέον και την σκωτία. Ο θεός νοείται ως αφαίρεση, ως ιδέα ενός υποθετικού ρυθμιστή και νομοθέτη, ο οποίος δημιούργησε το «ρολόι» του κόσμου και συγχρόνως τους νόμους λειτουργίας που καθιστούν περιττή την περαιτέρω παρέμβασή του. Οπωσδήποτε δεν νοείται πλέον ως ένα πρόσωπο με παρουσία στην ιστορία και την καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων. Στην αναζήτηση θεμελίωσης αυτή η προβληματική επιστρατεύει την αυθεντία του Νεύτωνα, ο οποίος στο έργο του παρουσίαζε ένα εύτακτο σύμπαν να κυβερνάται από ένα νόμο ανεξιχνίαστης απαρχής.» Δρόσος Γ.Δ. (2016) σ.83

σχεδιάστηκε να λειτουργεί και να ρυθμίζεται από μόνο του εξασφαλίζοντας την συνέχεια της κοινωνίας²⁰⁰.

Η σύγχρονη διανόηση έχει επιχειρήσει διάφορες προσεγγίσεις στην προσπάθεια οριοθέτησης των θεολογικών απόψεων του Φιλοσόφου σε συνάρτηση με την πίστη του στην ιδέα της αυθόρμητης ευταξίας. Ο D.Kettler για παράδειγμα, θα υποστηρίξει πως ο Φέργκιουσον σίγουρα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί Χριστιανός και θα τονίσει πως αν και φαίνεται πως παρουσιάζει μια τελεολογική οπτική της ιστορίας και της γνώσης, εν τούτοις η τελεολογία του επικεντρώνεται στον άνθρωπο και όχι στην Θεία Πρόνοια. Όπως στηρίζει, «Ο άνθρωπος κοντολογίς, παροτρύνεται να διαχειρίζεται τις ενέργειες και κρίσεις του από την εκάστοτε επιτυχία και συνειδητοποίηση των υψηλότερων δυνατοτήτων του και η πρόοδος συνίσταται ακριβώς όταν επιλέγει να θέτει στον εαυτό του ακόμη μεγαλύτερες προκλήσεις κάθε φορά»²⁰¹. Αντίθετη γνώμη εκφράζει σχετικά η Lissa Hill υποστηρίζοντας πως η τελεολογία του Φέργκιουσον καθορίζεται ακριβώς από την πίστη του αυτή στην Θεία Πρόνοια και για αυτό μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο στα πλαίσια της θρησκείας. Όπως θα υποστηρίξει, «ο Φέργκιουσον έχει φτιάξει μια θεολογία η οποία αντιλαμβάνεται τις ανθρώπινες σχέσεις ως αρμονικές, εύτακτες, προοδευτικές και με τάση προς τελειότητα»²⁰². Αυτή η μορφή θεολογίας τονίζει την αποδοχή από τον Φέργκιουσον, της θεωρίας της αυθόρμητης ευταξίας, όπου εν απουσία των συνειδητών προσπαθειών του ανθρώπου, εγείρονται οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί. Σε ένα άλλο επίπεδο, ο Richard Sher θα υποστηρίξει σχετικά πως, «ο Φέργκιουσον μοιράζεται με τον Χάτσεσον μια Χριστιανική-Στωική προσέγγιση, η οποία τονίζει πως τα άτομα έχουν ηθική υποχρέωση να υπακούουν στο θείο θέλημα, πως οι πράξεις πρέπει να κρίνονται από τις προθέσεις και τέλος ότι η εμπρόθετη ευμένεια αποτελεί την

---

²⁰⁰Hill L.(2006),σ. 43

²⁰¹Kettler D. (2005),σ. 130-131

²⁰²Hill Lissa, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline," (1997), σ. 243

απόλυτη θρησκευτική και πολιτική αρετή»²⁰³. Έτσι ο Φέργκιουσον φαίνεται να υποστηρίζει ότι ο Θεός έχει θέσει σε ισχύ ένα σχέδιο πρόνοιας το οποίο τείνει στην πρόοδο και για το λόγο αυτό η ανθρωπότητα έχει καθήκον να επιθυμεί την αρετή ως μέρος την προσήλωσης της στο θεό.

9. Η στρατιωτική διάσταση του πολίτη

Έχουμε παρατηρήσει πως ο Φέργκιουσον έχει προσδώσει μια ιδιαίτερη σημασία στα εγγενή ένστικτα και πάθη του ατόμου, ορίζοντας μεταξύ άλλων πως η φιλαυτία του όσο και η εγωιστική τάση του για περισσότερα αποκτήματα μάλλον ευεργετικά μπορούν να ιδωθούν στα πλαίσια όμως που δεν προσμετρούνται ως αυτοσκοποί, παρά μόνο ως δευτερεύοντα κίνητρα πράξεων προς επίτευξη των βέλτιστων στόχων. Και ως κατεξοχήν τέτοιος, αναγνωρίζεται από τον φιλόσοφο η προσήλωση του ατόμου στην ευμενή προσπάθεια προάσπισης των σκοπών της κοινωνίας και της ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών. Αναρωτιέται εύλογα εδώ ο μελετητής με ποιον τρόπο θα μπορούσαμε να ενισχύσουμε και να εξασφαλίσουμε αυτή την προσήλωση. Ο Φέργκιουσον έχοντας ξεκάθαρη την πίστη στις δυνάμεις της Θείας Πρόνοιας, επικεντρώνεται και ψάχνει το στοιχείο αυτό που θα υποβοηθήσει στην αναθέρμανση των σχέσεων με τους συνκοινωνούς στα εγγενή χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης. Και το χαρακτηριστικό αυτό, το οποίο κατά τον ίδιο όμοια εντοπίζεται και στις πρωτόγονες και στις βάρβαρες αλλά και στις σύγχρονες του κοινωνίες, οδηγείται να το εντοπίσει ορμώμενος μέσα και από τις προσωπικές του εμπειρίες στο στράτευμα. Ως προκαθορισμένη Θεία συνταγή, η οποία υποκινεί την σύσφιξη των εν κοινωνία σχέσεων και την αναζωπύρωση των αρετών της Ανδρείας και της Τιμής, θα αναγνωρίσει την τάση για διαμάχη, το στοιχείο της αντιπαλότητας το οποίο και ενυπάρχει στη φύση μας.

---

²⁰³Richard Sher, Church and University in the Scottish Enlightenment: The Moderate Literati of Edinburgh (Princeton: Princeton University Press, 1985, σ.177

Η τάση για διαμάχη (conflict) ορίζεται από τον Φέργκιουσον ως ένα φυσικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου και αυτό αποδεικνύεται κατά τον ίδιο μέσα και από την εμπλοκή και την αγάπη που εκφράζουμε για τον αναίμακτο ανταγωνισμό, μέσα δηλαδή από την συμμετοχή μας στα διάφορα παιχνίδια και αθλήματα. Όπως σχετικά επισημαίνεται, «για τον Φέργκιουσον η διαμάχη λειτουργεί θετικά με το να ενθαρρύνει την κοινωνική συνοχή και να εγείρει κάθε φορά τα πιο ευγενή συναισθήματα με τα οποία ο άνθρωπος έχει προικιστεί»²⁰⁴. Είναι γεγονός για τον Φέργκιουσον, πως μέσα από μια διαμάχη προς άλλες κοινωνίες επιτυγχάνεται η σύσφιξη των σχέσεων των πολιτών, καθώς από αναγκαιότητα συνεργάζονται για την επίτευξη του κοινού σκοπού-την εξομάλυνση του κινδύνου από το έθνος τους. Επιπλέον σπεύδει να σημειώσει πως, ««Όποιος δεν έχει πολεμήσει με τους συνανθρώπους του, τα μισά από τα ανθρώπινα συναισθήματα του είναι ξένα»²⁰⁵. Μια διαμάχη για τον Φέργκιουσον, φέρνει στην επιφάνεια πολλές αρετές και αξιοσημείωτα οφέλη και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα καθόλα κακό, αχρειαστο και καταστρεπτικό στοιχείο. Αντιθέτως αποτελεί μάλλον αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης προόδου και του πολιτισμού. Και θα πει επί τούτου, «Ο πόλεμος ο οποίος από μια σκοπιά παρουσιάζεται τόσο καταστρεπτικός, από μια άλλη παρουσιάζεται ως η άσκηση ενός ελεύθερου πνεύματος»²⁰⁶. Σε κάθε περίπτωση, η διαμάχη και η σύγκρουση και όχι η κοινωνική ηρεμία και η πολιτική αδράνεια, η ταραχή και όχι η αρμονία, είναι τα στοιχεία που καλλιεργούν την πολιτική αρετή.²⁰⁷

Ο Φέργκιουσον μελετώντας την λειτουργία των πρωτόγονων και βάρβαρων κοινωνιών, εκφράζει την πίστη του πως οι διάφορες συγκρούσεις-

---

²⁰⁴Hamowy R.(1969), σ. 16

²⁰⁵Essay, σ.28

²⁰⁶Essay, σ.25

²⁰⁷ Όπως επίσης επισημαίνεται, «Η ανάδειξη της συγκρουσιακότητας και όχι της εναρμόνισης και της συναίνεσης ως παραγωγού της κοινωνικής ευταξίας, είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της αντίληψής του Φέργκιουσον, το οποίο τον διακρίνει από τους συμπατριώτες του διαφωτιστές, αλλά και από τον Χάρρινκτον και τον Αριστοτέλη, φέρνοντας τον πλησιέστερα στον Μακιαβέλλι και σε ορισμένες σκέψεις του Μοντεσκιέ». Δρόσος Γ.Δ.(2016),σ.629

διαμάχες παρέχουν ίσως την ευκαιρία που χρειαζόμαστε για την καλλιέργεια των πολιτικών αρετών. Φυσικά όμως σε καμία περίπτωση δεν αναφέρεται σε επεκτατική διαμάχη και πόλεμο. Έχει σαφή γραμμή εκτιμώντας τον ρόλο μιας διαμάχης που προασπίζεται αναντίρρητα δικαιώματα του ατόμου, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα της ελευθερίας²⁰⁸. Και ο κάτοχος της σοφίας, την οποία και συμπεριλαμβάνει στις βέλτιστες πολιτικές Αρετές, υπερασπίζεται και επιζητεί την ειρήνη σε κάθε περίπτωση. Θα γράψει σχετικά, «ο σοφός δεν χρησιμοποιεί τον πόλεμο ως μέσο απόκτησης περισσότερου πλούτου και αγαθών, παρά μόνο ως μέσο διαφύλαξης και προστασίας των δικαιωμάτων του»²⁰⁹.

Στο όλο εγχείρημά του ο Φέργκιουσον αξιώνει έναν πολίτη με εξυψωμένο εθνικό φρόνημα μέσα από την συνειδητοποίηση της υπόστασης του ως τέτοιου. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει το εν κοινωνία άτομο να θεωρήσει πως τα εν κοινωνία τεκταινόμενα δεν τον αφορούν. Και πολύ περισσότερο δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσει πως η εξασφάλιση της επιβίωσης και ευημερίας του είναι κατοχυρωμένα και αποτελούν ευθύνη κάποιου άλλου (π.χ. των Αρχών του Κράτους). Και αυτό το στοιχείο θα κατευθύνει και τις σκέψεις του γύρω από την συζήτηση για το επίκαιρο θέμα του καταμερισμού εργασίας (division of labour).

Αρχικά ο Φέργκιουσον θα αναγνωρίσει πως, «Με τον διαχωρισμό (εξειδίκευση) των τεχνών και των επαγγελμάτων, η είσοδος για τον πλούτο έχει ανοίξει»²¹⁰. Είναι γεγονός πως «Με το διαχωρισμό της τέχνης του ενδυματοποιού και του υποδηματοποιού είμαστε πλέον καλύτερα εφοδιασμένοι σε παπούτσια και ρούχα»²¹¹. Υποστηρίζει το καινοτόμο αυτό στοιχείο που απορρέει από την

---

²⁰⁸Είναι γνωστή η θέση του Φέργκιουσον για το επιτακτικό της θέσπισης πολιτοφυλακής ως στοιχείο που ενδυναμώνει το πατριωτικό φρόνημα του πολίτη και ενσταλάζει σε αυτόν τις βέλτιστες πολιτικές αρετές. Με την απαγόρευση αυτού του δικαιώματος από την κυβέρνηση της Αγγλίας, η σκωτική κοινωνία θεωρείται από τον ίδιο ανεπανόρθωτα πληγείσα. Ο διάλογος γύρω από το θέμα αυτό θα αποτελέσει και το έναυσμα για την δημιουργία του Πόκερ κλαμπ (rocker club), μιας λέσχης με ιδρυτικό στέλεχος τον Α.Φέργκιουσον και αρκετά σημαίνοντα πρόσωπα του σκωτικού Διαφωτισμού να αναφέρονται ως μέλη.

²⁰⁹Principles II, σ.502

²¹⁰Essay, σ. 173

²¹¹Essay, σ. 230

καλλιέργεια και εξειδίκευση στις τέχνες και τα επαγγέλματα και ενστερνίζεται επίσης τα τεράστια οφέλη που απορρέουν για το εμπόριο και την εθνική οικονομία. Πέραν τούτου όμως, τον ενδιαφέρει περισσότερο να εμβαθύνει στις συνέπειες που υφίσταται ο πολίτης από την νέα αυτή πραγματικότητα. Θα συμφωνήσει με τον Χιούμ, υποστηρίζοντας πως «δεν υπάρχει πόθος και αξίωση του ανθρώπινου νου πιο συνεχής και ακόρεστη από αυτήν για άσκηση και εργασία»²¹². Ο Φέργκιουσον όμως θα ενισχύσει την άποψη αυτή υποστηρίζοντας πως κατά την εργασία το άτομο ωφελείται σε διάφορα επίπεδα και επίσης παρέχεται ο κατάλληλος χώρος για την ελεγχόμενη έκφραση της προαναφερθείσας ανταγωνιστικής του φύσης. Ακόμα θα αναγνωρίσει πως, «στην εμπορική κοινωνία ο διαχωρισμός των επαγγελμάτων επιτρέπει στον κάθε άνθρωπο να βρει το επάγγελμα που αρμόζει καλύτερα στις ικανότητες του»²¹³. Δεν στέκει μονόπλευρα στα θετικά και δεν αναγνωρίζει όμως καθόλα ευεργετικό τον ρόλο της εξειδίκευσης. Θα επιστήσει την προσοχή διαπιστώνοντας πως σε κάθε περίπτωση ελλοχεύει ο κίνδυνος της στείρας και μονόπλευρης εξειδίκευσης, με ταυτόχρονη στασιμότητα σε σημαντικούς τομείς της κοινωνικής ζωής, επιφέροντας ταυτόχρονα καταστρεπτικές συνέπειες στον κοινωνικό ιστό. Και αναφέρει επί τούτου, «Ακόμα και στην βιομηχανία, η εξυπνάδα του αφεντικού ίσως να καλλιεργείται, ενώ αυτή του κατώτερου εργάτη σπαταλιέται. Ο στρατιωτικός διοικητής μπορεί να εξειδικεύεται στην γνώση περί των πολέμων, ενώ ο απλός στρατιώτης περιορίζεται στο να κάνει κάποιες ελάχιστες κινήσεις χεριού ή ποδιού. Και σε κάθε περίπτωση ο πρώτος έχει αποκομίσει αυτό που έχει στερηθεί ο τελευταίος»²¹⁴.

Για τον Φέργκιουσον, ο διαχωρισμός των επαγγελμάτων βοηθάει μεν στην εξελικτική φύση του ανθρώπου επιτρέποντας του όχι μόνο να εξελίξει τις δικές του ικανότητες, αλλά και να συμβάλλει στην ενίσχυση της γνώσης και των τρόπων συμπεριφοράς σε κοινωνικό επίπεδο. Θα επισημάνει δε και θα εξαιρέσει όμως από

---

²¹²Essays, σ. 250

²¹³Principles I, σ. 250

²¹⁴Essay, σ.175

αυτήν το επάγγελμα του στρατιώτη και υπερασπιστή της χώρας του και των πολιτικών του δικαιωμάτων. Αποτελεί εξάλλου κεντρικότερη διαπίστωση στην ηθική του θεώρηση πως, «το να αφαιρέσουμε την ιδιότητα του στρατιώτη από τον πολίτη αποτελεί διαμελισμό του ανθρώπινου χαρακτήρα και καταστροφή των συγκεκριμένων αυτών ιδιοτήτων του, τις οποίες ακριβώς επιθυμούμε να αναπτύξουμε»²¹⁵. Κρίνει απαραίτητη την συμμετοχή όλων ανεξαιρέτως των πολιτών στην ένοπλη υπεράσπιση της πατρίδας (πολιτοφύλακες), καθώς αυτό θα τους ενσταλάξει την αίσθηση του εθνικού φρονήματος και την αλληλεγγύη, στοιχεία τα οποία και χρειάζονται για να διατηρείται η κοινωνία σθεναρή και υγιής²¹⁶. Και θα σημειώσει πως, «Η ελευθερία είναι δικαίωμα για το οποίο ο καθένας αναγκαιεί να είναι έτοιμος να διεκδικήσει σε κάθε στιγμή²¹⁷».

Ο Φέργκιουσον μέσα από το έργο του, συγχαίρει και θαυμάζει αυτό το σταθερό και αποφασιστικό πνεύμα με το οποίο ο ελεύθερος νους είναι πάντα έτοιμος να αντισταθεί από ότι τον προσβάλλει και ενεργεί με κάθε τρόπο για να διαφυλάξει από μόνος του την προστασία του. Η ένανδρη προθυμία κάποιου να υπερασπιστεί την ελευθερία και την περιουσία του αποτελεί την κατεξοχήν πολιτική αρετή. Για τον Φιλόσοφο η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας του ατόμου, αν και ορίζονται και προβλέπονται στις γραπτές νομικές ρυθμίσεις, «εξαρτώνται ως προς την πρακτική τους εφαρμογή από το σθένος και τον ζήλο ενός ελεύθερου λαού και από τον βαθμό σεβασμού που κάθε τάξη του κράτους τηρεί για τον εαυτό της. Είναι ακόμα σαφέστερο ότι αυτό που ονομάζουμε πολιτική ελευθερία ή δικαίωμα του ατόμου να ενεργεί από την θέση του για τον εαυτό του και για το δημόσιο, δεν μπορεί να στηρίζεται σε κανένα άλλο θεμέλιο»²¹⁸.

Καταληκτικά λοιπόν θα λέγαμε πως για την ιδεατή κοινωνία του Φέργκιουσον, ο καταμερισμός της εργασίας βοηθάει τον άνθρωπο να ανακαλύψει

---

²¹⁵Essay, σ. 218

²¹⁶Hamowy R. (1969), σ. 262

²¹⁷Essay, σ. 266

²¹⁸ Essay, σ. 160

και να καλλιεργήσει τις ικανότητές του υποστηρίζοντας την εξελικτική του φύση και βοηθώντας σε κοινωνικό επίπεδο τους τομείς της ανάπτυξης της γνώσης και του πολιτισμού. Η επιζήτηση του πλούτου του δίνει σε κάθε περίπτωση το κίνητρο που χρειάζεται για την προάσπιση των ελευθεριών του. Τα πολιτισμένα έθνη επιτρέπουν στον πολίτη να ασκεί πιο εύκολα τις κοινωνικές του τάσεις, οι οποίες αν και υποκινούνται από την φιλαυτία και το ιδιωτικό όφελος, ταυτόχρονα εγείρουν την εκ φύσεως συμπάθεια του για τους συνκοινωνούς του. Πέραν τούτου οι συγκρούσεις του συμφέροντος που εγείρονται από την αγορά, μπορούν και παρέχουν τον χώρο που χρειάζεται για έκφραση της ανταγωνιστικής του φύσης. Και ένας τέτοιος ανταγωνισμός είναι θεμιτός και δεν απειλεί να καταστρέψει τον κοινωνικό ιστό, με την προϋπόθεση να διατηρείται σε κάποιο βαθμό το δημόσιο πνεύμα μεταξύ του συνόλου των πολιτών. Και εδώ φυσικά συνίσταται η εισήγηση του Φέργκιουσον για θέσπιση μιας σύγχρονης πολιτοφυλακής, στοιχείο το οποίο θα ενσταλάξει στους πολίτες το απαραίτητο πνεύμα ανδρείας και πατριωτισμού.

10. Το έθος ως προβληματική

Στα προηγούμενα έχει γίνει συχνή αναφορά στις εγγενείς τάσεις και στις ακούσιες ενέργειες των ατόμων οι οποίες κατά τον Φέργκιουσον, τείνουν να υποβοηθούν υποκεινούν βαθμηδόν την πρόοδο του ανθρώπου και των κοινωνιών. Αυτές ακριβώς οι εγγενείς μας τάσεις, έχουν αναγνωρισθεί από τον Φιλόσοφο ως θεϊκή προίκα προς το ατελές πλην νοήμων ανθρώπινο ον. Στην προσπάθειά μου μεταξύ άλλων να μελετήσω τις παρατηρήσεις του Φέργκιουσον γύρω από την διαδικασία εκούσιας ή ακούσιας διαμόρφωσης προτύπων λειτουργίας και το δυνατό της εκπαίδευσης σε αυτές των πολιτών στα πλαίσια ενός εκάστοτε κοινωνικού συνόλου, φρονώ εδώ πως κρίνεται επιτακτική μια περαιτέρω πραγμάτευση της εν λόγω προβληματικής, δίνοντας έμφαση στον γενικότερο ρόλο και τις ευεργετικές κατά τον Φέργκιουσον λειτουργίες των εθών, έτσι ώστε να ξεκαθαριστούν τυχόν σχετικές ασάφειες και ιδιαίτερα νοήματα και

προσβλέποντας πάντα σε μια πληρέστερη αποτύπωση της σκέψης του Σκώτου φιλοσόφου.

Το έθος ως έννοια και ανθρώπινο χαρακτηριστικό με απειράριθμες και ουσιαστικές δυνατότητες, αποτέλεσε από αρχαιοτάτων χρόνων προβληματική μείζονος σημασίας για αρκετούς φιλοσόφους. Ως ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκαν συστηματικά και επεξήγησε με πληρότητα τις λειτουργίες του, συνδυάζοντάς το ταυτόχρονα και με τις ηθικές συνιστώσες, παρουσιάζεται συχνά ο Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης²¹⁹. Όπως μας γίνεται γνωστό²²⁰, πέραν από την απήχηση που είχαν οι περιπατητικές ιδέες στο ευρύτερο κίνημα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, πιστοί ακόλουθοι των διδαχών του υπήρξαν επίσης και οι Σκώτοι. Στην γενικότερη παράδοση της σκωτικής Διαφωτιστικής διάνοησης, η επεξήγηση των ενστικτωδών τάσεων και η γενικότερη προσπάθεια διαχωρισμού του τι μπορεί εκούσια ή ακούσια να καθορίσει τις πράξεις των ανθρώπων, προβάλλεται ως συνήθης προβληματισμός. Και όντας επηρεασμένοι βαθύτατα από τους περιπατητικούς, θα τονίζουν επανειλημμένα την συμβολή του έθους στην διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας και της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο Χιουμ για παράδειγμα, θα αναφερθεί κατ'επανάληψη «στις αξιοσημείωτες δυνατότητες της συνήθειας και του έθους»²²¹, όροι που χρησιμοποιούνται κατ'εναλλαγή από τους προγενέστερους και σύγχρονους του φιλοσόφους και θα τονίσει περαιτέρω πως αποτελούν έναν σημαντικότατο εγχειρίδιο ζωής. Και θα γράψει επι τούτου, «Είναι ακριβώς αυτή η αρχή η οποία καθιστά την εμπειρία χρήσιμη σε εμάς και μας προετοιμάζει να αναμένουμε για το μέλλον ένα παρόμοιο τρένο γεγονότων με αυτά που βιώσαμε στο παρελθόν. Χωρίς την συμβολή της

---

²¹⁹(384π.Χ.-322π.Χ.) Για την συσχέτιση των έθων με τα ηθικά δρώμενα, βλέπε σχ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 2^ο Βιβλίο,(1103α 17)

²²⁰Nicolai K.C. (2011), Kettler D.(2005), Hill L.(2006)

²²¹Hume D. (1978), *A Treatise of Human Nature*, Selby-Bigge, revised by P.H.Nidditch, Oxford: Clarendon Press,σ.424

συνήθειας (custom) θα είμασταν παντελώς άσχετοι για κάθε θέμα ή περιστατικό πέραν από ότι αντιλαμβάνονται στιγμιαία οι αισθήσεις μας»²²².

Ο Τόμας Ριντ (Thomas Reid 1710-1796) στο *Δοκίμια για τις ενεργείς δυνάμεις του ανθρώπου*²²³, θα ορίσει τα έθη ως μηχανικές αρχές που καθορίζουν τις πράξεις μας, οι οποίες όπως και τα ένστικτα επενεργούν απουσία της βούλησης ή της πρόθεσης μας και χωρίς ακόμα να έχει προηγηθεί οποιαδήποτε σκέψη. Και διαφέρουν από τα ένστικτα μόνο κατά την αφόρμηση τους: Δηλαδή πιο συγκεκριμένα προκύπτουν αφότου έχουμε πράξει κάτι κατ' επανάληψη.

Επίσης ο Τζιόζεφ Μπάτλερ (Joseph Butler 1692-1752) πραγματεύεται το ηθικό καθήκον και τις προοπτικές βελτίωσης του ατόμου στο έργο του «Ανατομία της Θρησκείας», ακολουθώντας την οπτική περί έθους του Αριστοτέλη, ότι δηλαδή αυτά διαμορφώνουν τις αρετές. Θα υιοθετήσει τις θέσεις του Αριστοτέλη ο οποίος αναφέρει πως οι ηθικές αρετές απορρέουν από το έθος και επίσης πως οι ηθικές μας αρχές εκλαμβάνονται ως επενέργειες πράξεων όμοιας φύσης. Ο Μπάτλερ θα πει επίσης πως, «ο ρόλος των εθών συνίσταται στο να μας διευκολύνουν στις οποιοσδήποτε πράξεις μας και στο να συντονίζουν τις κατάλληλες προδιαθέσεις του χαρακτήρα μας. Έτσι παρατηρεί και αυτός πως το έθος αποτελεί κατεξοχήν πηγή της ηθικής μας βελτίωσης»²²⁴.

Πέραν των Σκώτων φιλοσόφων, στο ευρύτερο συν τω χρόνω ευρωπαϊκό σκηνικό, μεγάλο ενδιαφέρον θα δείξουν μεταξύ άλλων επίσης οι Helvetius, Rousseau, Condorcet και Kant. Όπως ξεκαθαρίζεται όμως, «η πραγματέυση γύρω από το έθος θα διαδοθεί ευρέως και θα γίνει συστηματική πολύ αργότερα, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα από την πλευρά των ψυχολόγων»²²⁵.

---

²²²Hume D. *Enquiry Concerning Human understanding*, σ. 38

²²³Wright P. John, "Ideas of Habit and Custom in early modern philosophy", *Journal of the British Society for Phenomenology*, vol. 42, No.1, January 2011, Central Michigan University. [Reid T. (1778), *Essays on the Active Powers of Man*]

²²⁴Wright P. John, Ideas of Habit and Custom in early modern philosophy, *Journal of the British Society for phenomenology*, vol. 42, No.1, January 2011, Central Michigan University.

²²⁵H Lissa Hill (2006) αντλεί τις πληροφορίες της από τους Christopher J. Berry, 'Sociality and Socialisation' (2003) και Charles Camic, 'The matter of habit' (1986)

Ο Φέργκιουσον με τη σειρά του συγκαταλέγεται στους πρωτοπόρους αυτούς φιλοσόφους που από νωρίς εκτιμούν και προσδίδουν τεράστια βαρύτητα στον καταλυτικό ρόλο των εθών στον δρόμο για την ηθική καλλιέργεια του ατόμου. Για τον λόγο αυτό εξάλλου, στο έργο του «Αρχές της ηθικής και πολιτικής επιστήμης» αφιερώνει πέντε υποκεφάλαια για την πραγμάτευσή του συγκεκριμένου θέματος. Θα παρατηρήσει μεταξύ άλλων πως, «αν και το έθος δεν απαριθμείται ανάμεσα στα αρχέγονα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης, εν τούτοις αποτελεί την κατεξοχήν πηγή καθορισμού των ενεργημάτων μας»²²⁶.

Είμαστε γνώστες της εκτενούς ενασχόλησης του φιλοσόφου με τις κλασικές σπουδές καθώς και τον θαυμασμό που έτρεφε για την περιπατητική φιλοσοφία²²⁷. Έτσι εύκολα θα μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε συνεχιστή της Αριστοτελικής θεώρησης γύρω από το συγκεκριμένο θέμα καθώς και ο ίδιος αναγνωρίζει στο έθος τη δυναμική εκείνη που καθορίζει και φροντίζει για την καλλιέργεια των αρετών και του ηθικού βίου μεταξύ των κοινωνιών. Εδώ αναγκαιεί ίσως μια υποτυπώδης αναφορά του Αριστοτελικού στοχασμού γύρω από τα έθη, για να γίνει έτσι πιο κατανοητό το υπόβαθρο της σκέψης του Φέργκιουσον.

Ο Αριστοτέλης στο δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, κάνει διαχωρισμό μεταξύ των διανοητικών και των ηθικών αρετών. Και η διαμόρφωση των διανοητικών και ηθικών αρετών, ορίζει πως προέρχεται από διαφορετικές αρχές. Έτσι κατά τον Σταγειρίτη, οι διανοητικές αρετές αναπτύσσονται και τελειοποιούνται με την διδασκαλία και την εμπειρία που αποκτά ο άνθρωπος με την πάροδο του χρόνου ενώ αντίθετα οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα του έθους, του εθισμού και της συνήθειας του ανθρώπου, ο οποίος δια μέσου της επανάληψης ενός ορισμένου τρόπου συμπεριφοράς αποκτά και την ανάλογη αρετή. Συμπερασματικά όπως θα επισημανθεί, «για τον Αριστοτέλη οι αρετές ως έξεις χαρακτηρίζονται δυναμικές εξελίξεις του ήθους και ενέργειες της ψυχής που

---

²²⁶Principles II, σ. 209

²²⁷Ο ίδιος μνημονεύει τους περιπατητικούς, τους Στωικούς καθώς και τους Επικούρειους εκφράζοντας τον θαυμασμό του για την πληρότητα των θεωρήσεων τους. NicolaiK.C.(2011),σ. 153

τελειοποιούνται με την άσκηση»²²⁸. Δηλαδή θεωρεί εν ολίγοις πως οι ηθικές αρετές συνιστούν απόρροια του έθους, της συνήθειας καθώς ο άνθρωπος αποκτά τα επιθυμητά ψυχικά και πνευματικά χαρακτηριστικά μέσω της διαρκούς εφαρμογής των κρινόμενων ως βέλτιστων από την κοινωνία, στην συμπεριφορά του. Σε αντίθεση με παλαιότερες αντιλήψεις οι οποίες συνέδεαν τις αρετές με την ευγενική και αριστοκρατική καταγωγή (φύσις), ο Αριστοτέλης πρεσβεύει πως η κατάκτηση των ηθικών αρετών επιτυγχάνεται μόνο μέσα από τη ενσυνείδητη προσπάθεια του ατόμου, το οποίο καλείται από νωρίς να συμπεριφέρεται με συγκεκριμένους τρόπους, έτσι ώστε οι τρόποι αυτοί να γίνουν αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητας και του χαρακτήρα του. Ο Αριστοτέλης λοιπόν παρεκκλίνει από τις παλαιότερες πεποιθήσεις που ήθελαν την ευγενική καταγωγή να σηματοδοτεί την έμφυτη ύπαρξη των πλείστων αρετών στο άτομο, τονίζοντας αντίθετα πως η απόκτηση των ηθικών αρετών είναι καθαρά ζήτημα προσωπικής προσπάθειας και εθισμού στις επιζητούμενες αρετές. Ο άνθρωπος σε καμιά περίπτωση δεν γεννιέται κατέχοντας ως φυσικό του γνώρισμα τη δικαιοσύνη, μπορεί ωστόσο όμως να γίνει δίκαιος αν συνηθίσει να φέρεται κατ' αυτόν τον τρόπο σε κάθε περίπτωση. Έτσι γίνεται ξεκάθαρο πως παρά το γεγονός ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν έμφυτες στον άνθρωπο, εντούτοις δεν είναι αντίθετες προς την ανθρώπινη φύση²²⁹.

Σε ένα τελευταίο και επίσης άξιο αναφοράς σημείο, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται την προέλευση του όρου «ηθική» και υποστηρίζει πως προκύπτει από τη λέξη έθος, καθώς το έθος αποτελεί συνεσταλμένη βαθμίδα της λέξης ήθος. Και το «έθος» ως όρος αποδίδει την έννοια της συνήθειας ή και της έξης, στοιχεία που προκύπτουν από την διαρκή επανάληψη μιας πράξης ή συμπεριφοράς. Εν κατακλείδι, κατανοούμε πως ο Αριστοτέλης συνδέει άμεσα το έθος (τη συνήθεια) με την διαμόρφωση του ήθους και κατ' επέκταση της ηθικής του ατόμου, αφού η επανάληψη μιας συμπεριφοράς λειτουργεί ως γενεσιουργό αίτιο για την

---

²²⁸Κούτρας Δ. (2002), *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, τόμος Α, Ηθική, σ. 26

²²⁹Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* (2006) (εισαγ-μετάφρ-σχόλ. Δ. Λυπουρλής), Θεσσαλονίκη εκδ. Ζήτρος ενότητα 1^η

σταθερότερη πρόσκτηση της αντίστοιχης ποιότητας. Η ηθική ιδωμένη υπό αυτό το πρίσμα δεν είναι παρά ένα πλέγμα συμπεριφορών και αντιδράσεων, τα οποία μπορούν να παγιωθούν ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του ατόμου μόνο μέσα από τον εθισμό, την συνήθεια στις ζητούμενες αυτές ενέργειες.

Ο Φέργκιουσον με την σειρά του, στο *Principles* θα οριοθετήσει το έθος ως, «την επίκτητη σχέση ενός ατόμου προς την κατάσταση την οποία επανειλημμένα έχει βρεθεί. Όπως ακριβώς η σχέση που έχει ένας τεχνίτης με την κλίση του (calling), ενός πολιτικού με την λεπτομερή ενασχόληση του στις υποθέσεις των κοινών, ή ενός πολεμιστή με τις διάφορες επιχειρήσεις του στα πεδία των μαχών. Και σαυτούς ακριβώς τους χειρισμούς είναι που διακρίνεται ο έμπειρος από τον αρχάριο, έχοντας δηλαδή αυτή την κλίση (που αποκτήθηκε μέσω εξοικείωσης) άρα και την σωστή κρίση σχετικά, έχοντας πιο εξειδικευμένη ικανότητα, δύναμη και ευκολία εκτέλεσης (των εκάστοτε καθηκόντων του)»²³⁰. Όμοια με τον Αριστοτέλη, παρατηρούμε πως και ο Φέργκιουσον χαρακτηρίζει το έθος ως μια τάση στον άνθρωπο που ανακύπτει από μια ενστικτώδη ικανότητα να μαθαίνει και να προχωρεί δια μέσου της εμπειρίας (ασυνείδητα και αυθόρμητα θα λέγαμε) και φυσικά εξίσου αναγνωρίζει τον ευεργετικό του ρόλο στην διαμόρφωση των αρετών του ατόμου. Ας σημειωθεί όμως πως αν και παρουσιάζεται να έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την περιπατητική σκέψη για το συγκεκριμένο θέμα, εν τούτοις η αριστοτελική διάκριση μεταξύ *Φύσις* και *Νόμου* κρινόταν ίσως ανεπαρκώς από τον Φέργκιουσον. Ενώ δηλαδή ξεκαθαρίζει ο Αριστοτέλης πως ο άνθρωπος είτε γεννιέται φέροντας μαζί του κάποια στοιχεία συμπεριφοράς είτε τα αποκτά επίκτητα δια μέσου της συνήθειας και εκπαίδευσης σε αυτά, ο Φέργκιουσον αντίθετα θα υποστηρίξει πως τα έθη αποτελούν εγγενείς τάσεις που χρειάζεται όμως η συμβολή του κοινωνικού στοιχείου για να βγουν στην επιφάνεια και να εξελιχτούν. Τα έθη εν ολίγοις διαπλάθονται μόνο εντός κοινωνίας. Και εδώ γίνεται κατανοητό πως και τόσο στον Αριστοτέλη όσο και

---

²³⁰Principles I, σ. 209

στον Φέργκιουσον το στοιχείο της κοινωνίας είναι σε κάθε περίπτωση αυτό που συντελεί και υποκινεί τις διαδικασίες απόκτησης των αρετών δια μέσου των εθών.

11. Η συμβολή των εθών στην πρόοδο των κοινωνιών

Ας έχουμε κατά νου την ιδιαίτερη προσέγγιση που προτάσσει ο Φέργκιουσον, για μια εν κοινωνία πραγμάτευση του ατόμου (αυστηρή μελέτη μέσα από το φυσικό του περιβάλλον). Ο κοινωνικός ρόλος που διαδραματίζει το έθος είναι αναγκαίο να μελετηθεί για τον φιλόσοφο, καθώς αποτελεί τον πυρήνα για την κατανόηση και επεξήγηση των επιμέρους ασυνείδητων, ορθολογικών αλλά και συναισθηματικών διαστάσεων της ανθρώπινης υπόστασης. Όλα αυτά που συντελούνται εντός κοινωνικού συνόλου δηλαδή χωρίς να έχουμε συναίσθηση-ακούσια και χωρίς να υπάρχει πρόθεση- και που προκαλούν βαθμηδόν με την πάροδο του χρόνου την γενικότερη δημιουργία και εξέλιξη των θεσμών εντός του. Ο Φέργκιουσον πιο απλά θεωρεί σημαντικό να κατανοήσει πώς οι κανόνες, οι δομές και οι θεσμοί μιας κοινωνίας εδραιώνονται με την πάροδο του χρόνου, χωρίς να υπάρχει οποιοσδήποτε προσχεδιασμός και συνάμα καταναγκαστικός νόμος που να τα επιβάλλει .

Είναι γνωστό πως ο Σκώτος φιλόσοφος ανήκει στην μερίδα των οπαδών του εμπειρισμού (υποστηρίζει ένθερμα την εμπειρική μέθοδο του Νεύτωνα και την χρησιμοποιεί ως την μόνη αληθή προς την μελέτη και διατύπωση των θεωρήσεων του). Βρισκόμαστε στον αιώνα των γενικότερων αμφισβητήσεων και την αποκαθήλωση της απολυταρχικής θέσης της Χριστιανικής θρησκείας και των δογμάτων του ιερού βιβλίου. Ο Φέργκιουσον ωστόσο παρουσιάζεται αρκετά επηρεασμένος και από την Χριστιανική διδασκαλία²³¹, υιοθετώντας επίσης την θέση πως ο άνθρωπος διαφέρει από τα υπόλοιπα ζωντανά ως το μόνο νοήμων ον

---

²³¹Έκανε σπουδές θεολογίας και διετέλεσε καλβινιστής εφημέριος στο ένδοξο 42ο σύνταγμα των Black Watch. Γνωρίζουμε όμως πως ήταν μετριοπαθής στα θέματα της πίστεως υιοθετώντας την διδασκαλία του Ντεϊσμού- κοινό γνώρισμα μιας μεγάλης μερίδας διανοούμενων του διαφωτισμού.

με εξελικτική φύση²³². Και θα πει επί τούτου, «υπάρχει ένα αξίωμα στην ανθρώπινη φύση χάριν του οποίου ο άνθρωπος διαφοροποιείται τόσο από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο, όχι μόνο σε μέγεθος ή βαθμό, αλλά σε όλα τα επίπεδα γενικότερα. Αυτό το αξίωμα λοιπόν το ονομάζουμε νόηση ή Λόγο...»²³³. Και έχοντας το προνόμιο της έλλογης ικανότητας, οι λειτουργίες του ορμώνται από διαφορετικά κίνητρα. Ο άνθρωπος δηλαδή σε αντίθεση με τα άλλα ζώα έχει αίσθηση της ατελούς λειτουργίας των ενστίκτων του και με αυτό το προνόμιο, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να λειτουργεί παίρνοντας ως βάση το τι αυτά του υπαγορεύουν (γεγονός που συμβαίνει με το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο). Για το λόγο αυτό ο Φέργκιουσον, θα στηρίζει πως η φύση μας προίκισε με την τάση να δημιουργούμε έθνη (και απλές συνήθειες γενικότερα) έτσι ώστε να υπάρχει εναλλακτικό και πληρέστερο πρότυπο συμπεριφοράς από αυτό που μας υποδεικνύουν τα ένστικτα. Και έχοντας ξεκαθαρίσει πως, «Το έθος δεν είναι αυτό το οποίο μας καθορίζει αρχικά πως να πράξουμε, αλλά η ικανότητα που αποκτούμε έπειτα από μια συγκεκριμένη πράξη μας»²³⁴, εύλογα το διαχωρίζουμε από οποιανδήποτε μορφή επίταξης και καταναγκασμού που τυχόν καταπιέζει τις θεμελιώδεις φυσικές ελευθερίες του ατόμου. Αναγνωρίζοντας πως λειτουργεί ως καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης ηθικών προτύπων, θα ορίσει για το έθος πως,

---

²³²Οι ιερές γραφές ορίζουν πως ο άνθρωπος πλάστηκε κατ εικόνα και ομοίωση του Θεού, προικισμένος κατάλληλα έτσι ώστε να μπορεί να φτάσει μέσα από τα κατάλληλα ενεργήματα ψυχής στην θέωση.Στις ιερές Γραφές παρουσιάζεται να έχει διαφορετική-ανώτερη θέση από τα υπόλοιπα κτίσματα του Θεού. Ο Φέργκιουσον θα υποστηρίξει την ιδέα αυτή και εμπειρικά μέσα από την παρατήρηση της ιστορικής εξέλιξης των τρόπων λειτουργίας του ανθρώπου σε αντίθεση με τα υπόλοιπα γήινα. (Αν και ο άνθρωπος στα πρώτα χρόνια της ζωής του παρουσιάζεται αρκετά ποιο ευάλωτος και σε ελλιπέστερη θέση στα ζητήματα επιβίωσης σε σχέση με το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο, παρατηρούμε πως με το μοναδικό χάρισμα που έχει-ως έλλογο ον- κατάφερε δια μέσου το αιώνων να κυριαρχήσει στην Θεία πλάση και επιπλέον συνεχώς βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης του. Επιτεύγματα όπως για παράδειγμα η ανάπτυξη της γλώσσας και του πολιτισμού απαντώνται μόνο στην ιστορία του ανθρώπου).Ένα μεγάλο μέρος του Δοκιμίου είναι αφιερωμένο στην μελέτη αυτή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσηςκαι την εξελικτική της τάση.

²³³Principles I ,σ.48

²³⁴Principles I, σ. 209

«προσδιορίζεται ως αυτό με το οποίο οι εκάστοτε καλές οι κακές πράξεις των ατόμων αφομοιώνονται και γίνονται μέρος του χαρακτήρα τους»²³⁵.

Ακολουθώντας το εγχείρημα της σύγχρονης σχετικής διανόησης²³⁶ προς μια κατηγοριοποίηση των ευεργετικών λειτουργιών του έθνους στην οντολογία του Φέργκιουσον, ξεχωρίζουν τέσσερις βασικές εκφάνσεις τις οποίες και επιχειρώ στην συνέχεια να παρουσιάσω.

i) Τα έθνη εξασφαλίζουν ως μέρος του ευρύτερου σχεδίου της Θείας πρόνοιας την εξέλιξη της ανθρώπινης φύσης, καθώς κάθε επίτευγμα του παρελθόντος παραμένει και αφομοιώνεται από την ανθρώπινη συμπεριφορά:

Το έθος αναγνωρίζεται από τον Φέργκιουσον ως ο παράγοντας αυτός της ανθρώπινης φύσης που μας ωθεί στην ενκοινωνικοποίηση. Αναγνωρίζεται ως η ηθικοκοινωνική κουλτούρα, τα πρότυπα αλλά και τα γενικότερα ήθη μιας κοινότητας. Είναι γεγονός πως με τα έθνη γίνεται εφικτό να θεσμοθετούνται στην κοινωνία χρήσιμες πρακτικές, διατηρώντας την προσαρμοστική ικανότητα των κοινοτήτων και κάνοντας την περαιτέρω ανάπτυξη τους εφικτή. Χωρίς αυτά όλα τα άτυπα επιτεύγματα δια μέσου των χρόνων (και κατά συνέπεια οι νόμοι που διέπουν την κοινωνική τάξη και συνοχή) θα έμεναν σε σπαργανικά επίπεδα, τόσο όσο για να μας επιτρέπουν να διασφαλίζουμε τα βασικότερα για την επιβίωση μας²³⁷. Όπως ορίζει, «Οι άνθρωποι είναι εξίσου δεμένοι με το παρελθόν, παρόν και το μέλλον τους και έτσι είναι προετοιμασμένοι για οποιαδήποτε πρόκληση η οποία και δίνει πεδίο εφαρμογής στις όποιες ικανότητες τους»²³⁸. Ο Φέργκιουσον τονίζει πως δια μέσου των εθνών, των συνηθειών της παράδοσης ενός λαού, μιας ομάδας, η αποκτηθείσα γνώση και τα γενικότερα επιτεύγματα διατηρούνται και τους

---

²³⁵Principles I, σ. 208

²³⁶Hill L.(2006), σ. 147

²³⁷Ο R. Hamowy (1969) μεταξύ άλλων θα σημειώσει την ομοιότητα που παρουσιάζει η πολύ μεταγενέστερη ρήση του κοινωνιολόγου-φιλόσοφου William James (1842-1910), πως δηλαδή το έθος είναι το τεράστιο γρανάκι της κοινωνίας, ο ποιο πολύτιμος παράγοντας λειτουργίας και συντήρησης της.

²³⁸Principles I, σ.164

καθιστούν γνώστες και έτοιμους να ανταπεξέλθουν ανά περίπτωση, μέσω της αυθόρμητης χρήσης τους. Η γλώσσα, οι τέχνες, η τεχνολογική εξειδίκευση, η πολιτική οργάνωση και τόσα άλλα πνευματικά επιτεύγματα, οφείλονται κατά αποκλειστικότητα στην λειτουργία των εθνών μας.

Πιο απλά, ο Φιλόσοφος διαπιστώνει πως ενώ για τα υπόλοιπα ζώα οι λειτουργίες τους παραμένουν με το πέρας των αιώνων ίδιες και προβλέψιμες, για τον άνθρωπο δεν ισχύει το ίδιο. Η καθημερινότητα του έχει αλλάξει ριζικά έχοντας διασφαλίσει μέσα από την κληρονομιά των προγόνων, έθνη και συνήθειες-διαχρονικά εξελιγμένες πρακτικές που διευκολύνουν συνεχώς τη ζωή του. Κάθε γενεά εξελίσσει πρακτικές που έχει κληρονομήσει (άτυπα) από τις προηγούμενες και με την σειρά της θα τις κληροδοτήσει στις επόμενες δια μέσου των παραδόσεων και των εθνών της. Τα έθνη δηλαδή είναι αυτά που μας εξασφαλίζουν πως ότι έχει διαχρονικά αποκτηθεί εμπειρικά από το ανθρώπινο είδος, θα συνεχίζει να περνάει από γενεά σε γενεά, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα μιας συνεχούς ανάπτυξης και εξέλιξης του τρόπου ζωής μας. Και είναι ξεκάθαρο για τον Φέργκιουσον πως η πρόοδος αυτή υλοποιείται ακούσια δια μέσου των εθνών.

Κατανοούμε πως ο Φέργκιουσον έχει αντιληφθεί την ιστορία της ανθρωπότητας ως μια πορεία που χαρακτηρίζεται από συνεχή επιτεύγματα, ως μια μεγαλειώδη δηλαδή διαδικασία σταδιακής απελευθέρωσης των ανθρώπων από την άγνοια τους. Γίνεται επίσης σαφές όμως πως η ιστορία της προόδου του ανθρώπου αποτελεί μια διαδικασία με συνεχή και μεγάλα κόστη. Ως μέθοδος επιλογής των βέλτιστων δυνατών τρόπων λειτουργίας, προϋποτίθενται οι εκάστοτε λανθασμένες πρακτικές των προηγούμενων γενεών, οι οποίες και θα απορριφθούν ενώ σε αντίθετη περίπτωση οι ορθές πρακτικές θα τύχουν επιβράβευσης από το σύνολο και θα αφομοιωθούν δια μέσου των εθνών. Οπότε κρίνεται παράδοξο το γεγονός ότι μέσα από τις εκάστοτε λανθασμένες επιλογές μας (προϊόν άγνοιας μας), ακούσια και ασυνείδητα οδηγούμαστε κατά τον Φιλόσοφο σε συνεχή πολιτισμική πρόοδο. Και αναγνωρίζεται η διαδικασία αυτή ως άρρηκτα συνδεδεμένη με το έθος, γιατί αυτό είναι που επιτελεί το σημαντικό

και ζωτικής σημασίας έργο στην ανθρώπινη προσωπικότητα, της απόρριψης δηλαδή των λανθασμένων και αφομοίωσης των βέλτιστων εκάστοτε πρακτικών.

ii) Τα έθνη υποκινούν την άσκηση των επιθυμιών μας και των επιλογών μας, επιτρέποντας έτσι την περαιτέρω ανάπτυξη της ηθικής μας συμπεριφοράς και καθορίζοντας τον τρόπο λειτουργίας των συναισθημάτων μας, συνδράμοντας καταλυτικά στην εύρυθμη διατήρηση της κοινωνικής ζωής:

Αναφερόμενος στην απεριόριστη δυναμική των εθνών, ο Φέργκιουσον θα εγκωμιάσει ακόμη περισσότερο τον σημαίνοντα ρόλο τους τονίζοντας την συμβολή τους δια μέσου των αιώνων στον καθορισμό των κοινά αποδεκτών πλαισίων λειτουργία των εκάστοτε κοινωνιών, διαμορφώνοντας σε κάθε περίπτωση κοινές πεποιθήσεις και κοινές γραμμές ενεργημάτων στα διάφορα ηθικά θέματα.

Όπως διαπιστώνει σχετικά, «αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου να αξιώνει και να επιθυμεί οι πράξεις του να επιδέχονται επιβράβευση εντός του συνόλου καθώς και να αποφεύγει την υπαιτιότητα. Θέλει απέναντι στους όμοιους του να καθίσταται σεβάσμιος και να χαίρει εκτίμησης και όχι περιφρόνησης και χλευασμού. Πρότυπα όπως η αξιομισθία, η ηθική τελείωση, εθνικά αισθήματα, συναισθήματα που είναι υπεύθυνα για τις κοινωνικές και ευαίσθητες σχέσεις μας με τους άλλους, τα σεξουαλικά μας ήθη –όλα αυτά είναι αποτελέσματα λειτουργίας του έθνους και όλα έχουν κοινωνική διάσταση με το να διαμορφώνουν την διαφορετικότητα του καθενός, έτσι ώστε να γίνεται ικανός για μια θέση στην κοινωνία ως ένα καλά προσαρμοσμένο μέλος του συνόλου»²³⁹. Και για τον φιλόσοφο, είναι μόνο στα πλαίσια της κοινωνίας και παίρνοντας ως βάση το μέγεθος των εθνών της, όπου μπορεί να καλλιεργηθεί και να τελειοποιηθεί μια ηθική προσωπικότητα. Εφόσον αποδεχόμαστε πως οι ηθικές μας επιλογές είναι

---

²³⁹Principles I, σ. 125

δυνατές μόνο στην παρουσία άλλων ατόμων, τότε η κατάρτιση της ηθικής μας δυναμικής εκτός κοινωνίας είναι αδιανόητη²⁴⁰.

Αποτελεί θέση του Φέργκιουσον πως η κοινωνία στο σύνολό της βασίζεται σε συγκεκριμένους γενικά αποδεκτούς κανόνες, συμπεριλαμβανομένων και των πιο αρχέγονων. Το γεγονός ότι αυτοί οι κανόνες δεν θεσπίστηκαν ενσυνείδητα, αυτό βεβαίως δεν σημαίνει και πως δεν ισχύουν. Αυτοί έχουν δημιουργηθεί αυθόρμητα (spontaneously) εντός της κοινωνίας και έχουν γίνει μέρος των εθών των πολιτών, με την άτυπη υποχρέωση να τους υπακούουν. Αυτοί οι κανόνες δεν δημιουργήθηκαν από κάποιον συγκεκριμένο, παραμόνο αποτελούν το αποτέλεσμα αμέτρητων ατομικών ενεργειών εντός της κοινότητας-ομάδωσης (within the group) τα οποία και στην συνέχεια ακούσια και χωρίς πρόθεση, εισήγαγαν ένα σύστημα κανόνων χωρίς να υπάρχει πρόθεση γι' αυτό και χωρίς να υπάρχουν περαιτέρω απαιτήσεις από αυτό, παρά μόνο την άμεση χρηστική τους δύναμη (για συνύπαρξη των κοινωνιών με αρμονία και τάξη)²⁴¹. Και σε κάθε περίπτωση, «Το έθος κρίνεται σημαντικότερο στην προσπάθειά μας αυτή (για την ηθική μας τελειότητα), αφού μας επιτρέπει να διατηρούμε και να ενισχύουμε την πρόοδο που κάθε φορά επιτυγχάνεται στον εκάστοτε τομέα. Και οι ηθικές μας επιλογές ενσωματώνονται στην ηθική μας προσωπικότητα μόνον και εφόσον αυτές γίνουν μέρος των εθών μας (οι συνήθειες μας εξομοιώνονται με τις συνήθειες της κοινότητας)»²⁴². Και θα σημειώσει όσον αφορά το επιτακτικό στην ευμενή προσήλωση του ατόμου απέναντι στην κοινωνία πως, «είναι υπό το πρίσμα των ευμενών προϋποθέσεων όπου οι γνώμες (κοινωνικές) οι οποίες διαμορφώνονται και καταλήγουν σε έθη, πρέπει να παρέχουν στις ανθρώπινες σχέσεις μια ορισμένη σταθερότητα και τακτικότητα με τρόπο ώστε κάθε άτομο κατά την επιλογή του τρόπου συμπεριφοράς του να μπορεί να συμβιβάζεται (εξομοίωση με το σύνολο)»²⁴³.

---

²⁴⁰Hill L.(2006), σ. 143

²⁴¹Hamowy R. (1969),σ. 17

²⁴²Principles I, σ. 208

²⁴³Principles II, σ. 218

Είναι γεγονός πως ο Φέργκιουσον παρατηρεί και τονίζει την διαφορετική βαρύτητα που προσδίδεται στα ηθικά δρώμενα και στα αξιακά κριτήρια της κάθε εποχής, και για τον συγκεκριμένο συνειρμό θα ανατρέξει και θα δώσει ως παράδειγμα την εξ έθους πεποίθηση των αρχαίων λαών, η οποία δεν επέτρεπε κατά την μάχη να χαθεί η ασπίδα του πολεμιστή ή να γυρίσει την πλάτη στον εχθρό (σημάδια και τα δύο ανανδρίας, δειλίας και λιποταξίας κατά την μάχη). Αντιπαραθέτει σχετικά περιπτώσεις άλλων κοινωνιών (Scythian), όπου οι παραπάνω περιπτώσεις αποτελούσαν αποδεκτές εκφάνσεις στρατηγικής κατά την μάχη²⁴⁴. Γίνεται κατανοητό με το παράδειγμα του αυτό, πως σε κάθε χωροχρονική στιγμή, το συγκεκριμένο περιεχόμενο των εθών είναι ρευστό και μεταβάλλεται. Όπως θα τονίσει, «κάθε εποχή έχει το δικό της κέντρο βαρύτητας. Το τι γίνεται αντιληπτό από εμάς ως μίζερο, δεν γίνεται απαραίτητα με τον ίδιο τρόπο αντιληπτό από ανθρώπους προηγούμενων εποχών»²⁴⁵. Τα έθνη λοιπόν αυτά, τα οποία διαμορφώνονται από τις πεποιθήσεις του συνόλου, οι οποίες και συχνά δεν αποτελούν εμπειρικά αποδείξιμα μεγέθη, ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις αποκτούν μια δυναμική μέσα τους η οποία ξεπερνάει κάθε αποδεικτικό στοιχείο, πράγμα που καθιστά το άτομο ικανό όχι μόνο να απορρίπτει την κάθε νέα πληροφορία που πιθανότατα θα του καταρρίψει την συγκεκριμένη πίστη, αλλά επιπλέον να αποφεύγει με έκπληξη και αποστροφή τον δρόμο για την αλήθεια.

Ο Φέργκιουσον από νωρίς έχει ξεκαθαρίσει πως η έμφαση που δίνεται στον καταλυτικό ρόλο των εθών στην διαμόρφωση της ηθικής μας πρακτικής, δεν πρέπει να χαρακτηριστεί ωφελμιστική ή ότι έχει υποκειμενικό προσανατολισμό. Και αυτό γιατί όπως εξηγεί, η επιζήτηση της ευτυχίας που συνίσταται στην επιδιωκόμενη αύξηση των ηδονών, μπορεί να φαντάζει εφικτή μέσα επίσης και από την απόκτηση των πρέπουσων κοινωνικών αρετών. Δηλαδή με άλλα λόγια, πράττοντας για το καλό του συνόλου (με ευμενείς προθέσεις) λειτουργούμε ενάρετα και λειτουργώντας ενάρετα νιώθουμε ευχαρίστηση. Και αυτό με την

---

²⁴⁴Principles II, σ. 214

²⁴⁵Forbes D. (1966), xxiv

σειρά του μας κατευθύνει προς την ευτυχία. Και επίσης, αυτή ακριβώς η διαδικασία γίνεται μέρος της φύσης μας δια μέσου της έξης και του έθους. Σε κάθε περίπτωση γίνεται ξεκάθαρο, πως ο Φέργκιουσον πίστευε σε μια πραγματικότητα με αντικειμενικά ηθικά πρότυπα. Δεν μπορεί κατά τον ίδιο, να δομείται και να θεωρείται υγιής μια κοινωνία όπου το κάθε μέλος της, ορίζει με βάση το υποκειμενικό του όφελος τους ηθικούς κανόνες λειτουργίας του.

Ο Φέργκιουσον προσπαθεί με προσοχή να κάνει ένα διαχωρισμό μεταξύ των ηθών από τη μια, και της ηθικής πρακτικής από την άλλη. Όπως ξεκαθαρίζει εξάλλου, «Η σωστή ηθική δεν βρίσκεται ούτε στις γραφές ούτε σε ότι αναγνωρίζεται μέσα στην κοινωνία ως ευπρέπεια»²⁴⁶, παραμόνο ενυπάρχει μέσα στο νου του καθενός μέσω ενός ηθικού συναισθήματος το οποίο και ενεργεί ανάλογα για τον σκοπό αυτό. Μέσα από την καθημερινή πρακτική, η συνήθεια και το έθος καθοδηγούν το άτομο να αφομοιώσει τις εκάστοτε σωστές πρακτικές δια μέσω και του αναστοχασμού του, ενισχύονται τα συμπεράσματα του από αυτό το ηθικό συναίσθημα που δημιουργείται και διορθώνονται τυχόν λάθη της διαίσθησης. Και εδώ φυσικά τα πυρά του στρέφονται στα εναπομείναντα κατάλοιπα των αναχρονιστικών κατηχήσεων του Χριστιανισμού, αλλά και παραπέρα λοιπών διδασκαλιών, οι οποίες αξίωναν μια διατύπωση αυστηρών κανόνων ηθικής, επιβεβλημένων από δήθεν αυθεντίες απαξιώνοντας ταυτόχρονα οποιανδήποτε μορφή αμφιβολίας. Αντίθετα ο Φέργκιουσον θα υποστηρίξει πως οι κανόνες αυτοί διαμορφώνονται εκ φύσεως μέσα από την φυσική τάση που έχουμε για κοινωνική συνύπαρξη και μέσα από την ευμενή καθημερινή μας πρακτική (καταστάσεις συμβίωσης και αλληλεπίδρασης). Το έθος αναγνωρίζεται να λειτουργεί ως μια συνεχής δυναμική βελτίωσης των κανόνων αυτών, ακούσια πάντα.

---

²⁴⁶Παραπομπή από Lissa Hill (2006), σ. 144 "Of the Distinctions of Which we Act in Human Life" *Collection of Essays*, No.18, pp164-5

iii) Τα Έθνη φαίνεται να επιλύουν το μείζων πρόβλημα περί αναγνώρισης της όποιας πολιτικής αρχής:

Γίνεται ξεκάθαρο πως ο Φέργκιουσον πίστευε ότι όλοι οι άνθρωποι εκ φύσεως είναι ίσοι μεταξύ τους. Τονίζει πως, τα φυσικά δικαιώματα είναι για όλους τα ίδια και για τον λόγο αυτό κατανοούμε πως δεν υπάρχει εκ φύσεως αιτία η οποία να δικαιολογεί το δικαίωμα κάποιου στο να εξουσιάζει οποιονδήποτε. Εξαιρείται όμως εδώ η περίπτωση, όπου κάποιος από πλάνη δεν γνωρίζει πως οδεύει προς μια καταστροφική κατάσταση και μόνο στην περίπτωση αυτή κατά τον φιλόσοφο δικαιολογείται μια καταναγκαστική επέμβαση αυτών που γνωρίζουν την αληθινή φύση της κατάστασης αυτής.

Συνεχίζοντας, αποτελεί γεγονός πως το έθος αναγνωρίζεται από τον φιλόσοφο ως το μέσο για την ευκολότερη αποδοχή κοινά αποδεκτών αντιλήψεων και πρακτικών και συντελεί στον μετριασμό των επιθυμιών μας έναντι των υπολοίπων. Όπως γράφει, «Αποτελεί συνηθισμένο αποτέλεσμα του έθους, το γεγονός ότι καθιστά αποδεκτά στους ανθρώπους πράγματα τα οποία προηγουμένως δεν αποδέχονταν»²⁴⁷. Με τον τρόπο αυτό και μόνο, νομιμοποιούνται και αναγνωρίζονται δικαιώματα αρχής μεταξύ ατόμων και κοινωνιών. Τονίζει ο Φέργκιουσον, πως δια μέσου του έθους, λαοί αποδέχονται άκριτα την αδιαμφισβήτητη κυριαρχία του όποιου πολιτεύματος. Και «εν συνεχεία, δια μέσου του έθους πάντα, συντελείται μια «άρρητη συμφωνία»(ακούσια και χωρίς πρόθεση) η οποία αποτελεί ίσως την μόνη αρχή που δικαιολογεί την διαβάθμιση αυτή μεταξύ των ανθρώπων. Το δικαίωμα για εξουσία και η υποχρέωση για υπακοή μπορούν να προκύψουν μόνο δια μέσου της άκριτης διαχρονικής συνήθειας απέναντι σε μια μορφή κυριαρχίας, στα πλαίσια όμως πάντα της αποδοχής των ευεργετικών επενεργειών για το άτομο και την κοινωνία²⁴⁸. Και αυτό το υπογραμμίζει γιατί είναι σημαντικό να κατανοήσουμε

---

²⁴⁷Principles II, σ. 214

²⁴⁸Επίσης ενδιαφέρουσα εδώ η επισήμανση της Lissa Hill (2006), πως δηλαδή ο Χιουμ υποστηρίζει κάτι παρόμοιο με το να λέει πως "η μακρά κατοχή και όχι το δικαίωμα της διαδοχής ήταν αυτό

πως, αφού το δικαίωμα αυτό (για κυριαρχία) δεν κατοχυρώνεται εκ φύσεως, σε περιπτώσεις όπου πολίτες βιώνουν συνθήκες καταπίεσης και κοινωνικής εξαθλίωσης, δύνανται να ανακτήσουν την εκ φύσεως θέση τους και να ανακτήσουν την κυριότητα τους προσβλέποντας στην ανακούφιση από τα δεινά τους. «Σε κάθε περίπτωση τα άτομα μπορούν να διεκδικήσουν ξανά την φυσική τους ελευθερία»²⁴⁹. Εδώ αυτό που φαίνεται να τονίζει ο Φέργκιουσον, είναι πως η άτυπη ανοχή του ατόμου και μόνο δεν εξασφαλίζει την εκάστοτε διακυβέρνηση. Και αυτοί που ζουν υπό συνθήκες καταπίεσης, άσχετα πόσο καλά εδραιωμένη παρουσιάζεται η διακυβέρνηση, δεν θα πρέπει να ειπωθεί πως έχουν ελεύθερα συναινέσει σε αυτό και έτσι θα πρέπει να θεωρούν τους εαυτούς τους ελεύθερους προς αναζήτηση ανακούφισης (από τα δεινά τους) με οποιονδήποτε τρόπο σε οποιαδήποτε στιγμή.²⁵⁰

iv) Τα έθνη ενισχύουν τους κοινοτικούς δεσμούς προτρέποντας και ενθαρρύνοντας μας να συνεχίζουμε να ζούμε εντός της κοινωνικής κατάστασης που προόρισε για εμάς η φύση:

Είναι γνωστή η θέση του Φέργκιουσον πως εκ φύσεως και ενστικτωδώς ο άνθρωπος οδηγείται να λειτουργεί σαν ομάδα και να δημιουργεί και να εντάσσεται σε κοινωνικά σύνολα. Όπως αναφέρει, «Ο άνθρωπος, όπως και τα υπόλοιπα όντα, έχει συγκεκριμένες ενστικτώδης τάσεις, οι οποίες πριν ακόμα αποκτήσει αντίληψη της ηδονής ή του πόνου και πριν αποκτήσει εμπειρία του τι είναι καταστροφικό ή χρήσιμο, τον κατευθύνουν στην εκτέλεση αρκετών φυσικών λειτουργιών οι οποίες σχετίζονται με τον εαυτό του και τους συνανθρώπους του. Έχει δηλαδή ένα σύνολο προδιαθέσεων και τάσεων οι οποίες φροντίζουν για την επιβίωση και διασφάλιση της ζωώδους του φύσης αλλά και την διαίωνιση του

που κατέστησε νόμιμη την διακυβέρνηση.” Hume D. (1978), *A Treatise of Human Nature*, Selby-Bigge, revised by P.H.Nidditch, Oxford: Clarendon Press σ. 556

²⁴⁹Principles II, σ. 215

²⁵⁰ Principles II, 234

είδους του»²⁵¹. Εδώ λοιπόν εξαιρείται το έθος και αναγνωρίζεται από τον φιλόσοφο ως ο σημαντικότερος παράγοντας που διατηρεί την συνέχεια αυτή του ανθρώπου εντός της κοινωνίας. Και θα πει συγκεκριμένα, «Η γνωριμία και η συνύπαρξη καλλιεργούν την στοργή μεταξύ των κοινωνιών και είναι η φιλία, η στοργή και η αγάπη στα οποία εθιζόμαστε τα βαθύτερα αυτά αίτια τα οποία προκαλούν την σύσφιξη των σχέσεων και διατηρούν τους κοινωνικούς δεσμούς αναλλοίωτους»²⁵². Οι κοινωνικοί δεσμοί εδραιώνονται μέσα από το συνεχές απαύγασμα των συναισθημάτων των κοινωνιών και ορμώνται μέσα από την καθημερινή τους τάση και ανάγκη για συνύπαρξη.

Ο Φέργκιουσον θα αφιερώσει αρκετό μελάνι στην πολεμική του απέναντι στους υποστηρικτές των συμβολαιοκρατικών θεωριών, καθώς εσφαλμένα κατά τον ίδιο υποστηρίζουν την αναγκαιότητα ενός κοινωνικού συμβολαίου ως μόνης ασφαλής διόδου για την εδραίωση αυτών ακριβώς των κοινωνικών δεσμών. Αντιτίθεται σε αυτές και ξεκαθαρίζει τη θέση του, χαρακτηρίζοντας τις θεωρίες αυτές μυθοπλασίες (νοητική ύπαρξη ενός ρητού συμβολαίου) και υποστηρίζει πως υπάρχει ένα άλλο συμβόλαιο άρρητο, το οποίο και δεν είναι άλλο από τις ακούσιες «σιωπηρές διεργασίες» των κοινωνιών, το οποίο και έκανε εφικτή την διατήρηση του κοινωνικού κατασκευάσματος δια μέσου της συνήθειας και του έθους²⁵³. Οι φιλόσοφοι που στήριξαν τέτοιες θεωρίες κατά τον Φέργκιουσον, έχουν φανερά υποπέσει σε πλάνη καθώς έχουν οδηγηθεί σε αυθαίρετα συμπεράσματα χωρίς να υπάρχουν οι απαραίτητες εμπειρικές αποδείξεις. Συγκεκριμένα θα ορίσει πως έχουν γίνει σκλάβοι των ίδιων τους των (αφαιρετικών) συλλογισμών - έχουν δηλαδή διαστρεβλώσει τα πορίσματα τους με τρόπο ώστε να δικαιολογούν τις εικασίες τους.

---

²⁵¹Essay, σ. 10

²⁵²Essay, σ. 17

²⁵³Πολύ ξεκάθαρη αποτύπωση του συλλογισμού του Φέργκιουσον από την Lissa Hill (2006, σ. 145) δίνοντας μας ταυτόχρονα την κατεύθυνση υποστήριξης του φιλοσόφου προς την θεωρία της "αυθόμητης ευταξίας".

Για τον Φέργκιουσον η σταθερότητα και η τακτική που το έθος προσφέρει στην κοινωνική ζωή κρίνονται καθόλα ευεργετικά. Αρχικά δημιουργούμε έθνη γιατί ο δημιουργός μας μας προόρισε να βελτιώνουμε τις φυσικές μας ικανότητες διαμέσου της επανάληψης και της εμπειρίας. Και αυτό εν συνεχεία κάνει την ζωή μας πιο αρμονική, πιο δομημένη, πιο προβλέψιμη. Και αυτό γιατί στα πλαίσια των λειτουργιών μας εντός της ομάδωσης, διαμορφώνονται κοινά χαρακτηριστικά και βιώματα με τρόπο ώστε οδηγούμαστε να νιώθουμε πιο άνετοι ψυχολογικά και πρακτικά αποτελώντας μέρος του κοινού αυτού μοτίβου. Αντίθετα ένα κοινωνικό σύνολο χωρίς την ύπαρξη και συνεχή διαμόρφωση κοινών εθών θα ήταν χαοτικό και ανησυχητικό, «μια σκηνή αζεδιάλυτης σύγχυσης και αβεβαιότητας»²⁵⁴. Οι συνήθειες δηλαδή και τα έθνη μέσω της δημιουργίας κοινών εμπειριών και αντιλήψεων ενισχύουν τα οφέλη και τα πλεονεκτήματα της όποιας ομάδωσης. Οπότεν όπως θα συνοψίσει, «τα έθνη που δημιουργεί ο κοινός νους και τα άτομα-κοινωνοί ενστικτωδώς μετέχουν σ' αυτά, προασπίζονται την σταθερότητα των θεσμών»²⁵⁵.

Συμπεράσματα

Η όλη προσέγγιση του Φέργκιουσον επικεντρώνεται στην ευαισθητοποίηση του ατόμου γύρω από την επικείμενη διαφθορά των κοινωνιών. Φρονεί πως ένα προχωρημένο στάδιο πολιτισμού, όπως ακριβώς και έδειξε μεταξύ άλλων και η ιστορία της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δεν κατοχυρώνει την κοινωνική ευημερία. Ο κίνδυνος ελλοχεύει σε κάθε περίπτωση όπου οι πολίτες παρουσιάζονται να αδιαφορούν για την κοινή πορεία προόδου της κοινωνίας και στερούνται γενικότερου πατριωτικού φρονήματος. Και η πολιτική αρετή για τον Φέργκιουσον πηγάζει μόνο από την ενσυνείδητη συμμετοχή στα κοινά. Και όπως ορίζει, «Σωστά κράτη είναι αυτά στα οποία διαφορετικής τάξης ανθρωποι συνεργάζονται και συμμετέχουν από κοινού στην διακυβέρνηση της χώρας

---

²⁵⁴Principles I, σ. 208

²⁵⁵Essay, σ. 22

τους»²⁵⁶. Διαπιστώνει με λύπη πως στις μοναρχίες της μοντέρνας (σύγχρονης του) Ευρώπης οι άνθρωποι δεν αφοσιώνονται στο κράτος ως ολότητα, αλλά στα συμφέροντα που έχει η κοινωνική τους τάξη. Και γίνεται ξεκάθαρο πως για τον Φέργκιουσον η διαφθορά (corruption) είναι ακριβώς το αποτέλεσμα αυτό μιας κοινωνίας, της οποίας η προσοχή της στρέφεται στη συσσώρευση πλούτου εις βάρος άλλων δραστηριοτήτων και ιδιαίτερα εις βάρος των μεταξύ των κοινωνιών σχέσεων. Όταν η θέση στην κοινωνία γίνεται εξαρτώμενη από τον πλούτο, τότε οι άνθρωποι γίνονται ιδιοτελείς-εγωιστές και αυτό οδηγεί κατά τον ίδιο, σε πολιτική διαφθορά και αναπόφευκτα σε απολυταρχία (despotism). Όπως επισημαίνεται, «Στις σύγχρονες κοινωνίες, είμαστε υποχρεωμένοι να αντλούμε ελευθερία από τις θεσμικές ρυθμίσεις που ορίζουν τις εξουσίες του δικαστή, όχι από την άσκηση των αρετών του πολίτη. Για την προστασία μας, δεν στηριζόμαστε πλέον στο αγωνιστικό, πολεμικό μας φρόνημα, αλλά στους νόμους που έχουν θεσπιστεί για την διασφάλιση της περιουσίας και του προσώπου»²⁵⁷. Και για τον Φέργκιουσον, η κεντρικότητα του νομικού καταναγκασμού στις πολιτισμένες κοινωνίες αποτελεί σύμπτωμα του εκφυλισμού του πατριωτικού φρονήματος και της ενεργητικότητας του πολίτη. Και θα πει επί τούτου, «όταν τα ήθη μεταβάλλονται επί τα χείρω, η κυβέρνηση πρέπει να λειτουργεί υπό τις αξιωματικές αρχές του φόβου και της δυσπιστίας»²⁵⁸. Ο εκφυλισμός πηγάζει με τη σειρά του από τον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων, πραγματικών και συμβολικών, που επιφέρει η ανάπτυξη του εμπορίου και ο άκρατος καταμερισμός των έργων και των τεχνών. Το κενό που δημιουργεί η αποδιοργάνωση της κοινότητας και η αποδυνάμωση του πατριωτικού φρονήματος που την κρατούσε ενεργή, καλύπτεται πλέον από ένα πλέγμα τυπικών, απρόσωπων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων με επίκεντρο την ιδιοκτησία.²⁵⁹

---

²⁵⁶Essay, σ. 58

²⁵⁷Δρόσος Γ.Δ.(2016), σ. 620

²⁵⁸Essay, σ. 228

²⁵⁹Δρόσος Γ.Δ.(2016), σ. 619

Ο Φέργκιουσον όμως δεν πιστεύει πως η ανθρωπότητα δεν μπορεί να αποφύγει την παρακμή. Ο δεσποτισμός αναπόφευκτα καταστρέφεται από μόνος του και όταν οι άνθρωποι δεν έχουν κάτι άλλο να χάσουν, ανακτούν το θάρρος τους και τις αρετές και την ελευθερία τους. Υποστηρίζει ένθερμα πως με την ένοπλη συμμετοχή του πολίτη στην υπεράσπιση της πατρίδας του, δύναται να αποκτήσει το απαιτούμενο πνεύμα ανδρείας και το πατριωτικό φρόνημα της πολιτικής προσωπικότητας το οποίο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της διατήρησης της ελευθερίας του.²⁶⁰

Όσον αφορά την σκιαγράφιση της εν αριστεία ηθικής συμπεριφοράς μας, εύλογα θα στηριχθεί πως, «ο Φέργκιουσον παρουσιάζεται απρόθυμος να προσυπογράψει την ύπαρξη ενός κανονιστικού πλαισίου λειτουργίας της ανθρώπινης συμπεριφοράς». Η συνεχής προσπάθεια και επιζήτηση του ανθρώπου για τελειότητα, η οποία και ποτέ δεν πραγματώνεται, αναγνωρίζεται από τον Φιλόσοφο ως η υπέρτατη δόξα της ανθρωπότητας. Όπως αναφέρεται σχετικά, «Μια αληθινή ηθική θεωρία, κατά συνέπεια πρέπει να θέτει στόχους τους οποίους μόνο ένας υπερήρωας ή ένας άγιος μπορεί να υλοποιήσει»²⁶¹. Στην όλη θεώρηση του, μας κάνει σαφές πως η απόκτηση των αρετών και το κυνήγι του προσωπικού συμφέροντος δεν έρχονται σε αντιπαράθεση και αυτό γιατί μπορεί να αποτελέσει επίσης όφελος για κάποιον να επιζητεί και να αποκτά άυλα αγαθά, όπως είναι οι αρετές της αριστείας-συμπεριλαμβανομένης και της ανησυχίας για την ευημερία των άλλων. Και εδώ ακριβώς είναι που διαχωρίζει τον εαυτό του από την ωφελιμιστική θεωρία. Κατά τον ίδιο, αφού ο άνθρωπος είναι προικισμένος με ελεύθερη βούληση, η βούληση του μπορεί να καθοριστεί μόνο με βάση την επιζήτηση της ευτυχίας, ως την επιβράβευση για τις αρετές του και της μιζέριας ως την τιμωρία για τα ελαττώματά του. Σε κάθε περίπτωση όμως τονίζει ότι η Αρετή είναι αυτή που προκαλεί την αληθινή και υψηλότερη ευτυχία και πως η διάκριση μεταξύ μιας τέτοιας ευτυχίας και της απλής ηδονής είναι γνωστή σε οποιονδήποτε

---

²⁶⁰Essay, σ.232«Με τον διαχωρισμό του ρόλου του στρατιώτη από τον πολίτη, καταφέρνουμε να διαμελίσουμε τον ανθρώπινο χαρακτήρα»

²⁶¹Kettler D.(2005), σ.117

αδιάφθορο νου και έχει σε κάθε περίπτωση συχνά τονιστεί το στοιχείο αυτό από την πλειοψηφία των ηθικών διδασκάλων του παρελθόντος²⁶².

Είναι σε θέση όμως τελικά ο απλός πολίτης να διαχωρίσει και να επιλέξει σωστά από μόνος του τον δρόμο των αρετών έναντι των ευτελών ηδονών; Εδώ λοιπόν θα επισημάνει ο Φέργκιουσον πως αυτό πρέπει να είναι το βασικό καθήκον της ηθικής επιστήμης. Πρέπει να εργάζεται ακούραστα και συνεχώς με τρόπο ώστε να διατηρεί ξεκάθαρο τον διαχωρισμό μεταξύ «των κατηγορημάτων της ηδονής και της αρετής», στον βαθμό που ο τελευταίος όρος (αρετή) παρουσιάζεται επαρκής για να καθοδηγήσει την ηθική συμπεριφορά μας. Η αρετή και μόνη αυτή καταφέρνει να συνδυάζει την ευτυχία με την τελειότητα. Κατά τον ίδιο, «όλοι ψάχνουν την ευτυχία και όλοι θαυμάζουν την τελειότητα. Και ο σοφός άνθρωπος ενθαρρύνει τις τάσεις του αυτές που θα τον οδηγήσουν στην σωστή αυτή κατεύθυνση, ενώ αντίθετα θα απωθήσει ότι τον απομακρύνει από τον στόχο του αυτό»²⁶³. Και τονίζει την θέση της σοφίας ανάμεσα στις βασικές αρετές υποστηρίζοντας πως «οι καλές προθέσεις δεν έχουν αποτέλεσμα εάν δεν διεξαχθούν με τον σωστό τρόπο»²⁶⁴.

Ο γενικότερος προβληματισμός του Φέργκιουσον απέναντι στην εμπορική κοινωνία συνίσταται στην προτροπή του πολίτη για ενεργό δράση σχετικά με θέματα που άπτονται των φυσικών και ηθικών του δικαιωμάτων έτσι ώστε να αποφύγει τα κινδυνώδη ενδεχόμενα που θα τον οδηγήσουν αναπόφευκτα στην διαφθορά και την δουλεία. Αυτό το οποίο απαιτείται για μια επιτυχή κοινωνική δράση δεν είναι τα (προτεινόμενα) συστήματα τελειότητας τα οποία και είναι πάνω από τις ανθρώπινες δυνατότητες. Αλλά μάλλον αυτό που απαιτείται είναι η ικανότητα να ενεργεί στις διάφορες υποθέσεις(κοινωνικές καταστάσεις), η οποία και πρέπει να πηγάζει από τις αποδείξεις της ηθικής επιστήμης και να ενισχύεται με την επιδίωξη της ενεργούς συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή.

---

²⁶²Kettler D. (2005), σ.119

²⁶³Kettler D. (2005), σ. 120

²⁶⁴Institute, σ.74

Ο Φέργκιουσον εμμένει στο γεγονός ότι η κοινωνική πρόοδος πρέπει να πηγάζει από την άσκηση και καλλιέργεια των αρετών και μόνον έτσι μπορεί να προκύψει η ευτυχία. Προειδοποιεί πως η επιζήτηση του πλούτου με βίαια μέσα και η επεκτατική πολιτική μιας αυτοκρατορίας αποτελούν παράγοντες που οδηγούν σε διαφθορά κοινωνίες που άλλοτε φάνταζαν επιτυχημένες. Ο Φέργκιουσον δεν διστάζει να αποκαλέσει ακόμα και ανόητο (Foolish) αυτόν που θεωρεί το μέγεθος της έκτασης ενός έθνους, τον αριθμό των κατακτήσεων που έχει επιτύχει, ή ακόμα και τα αποθέματα του πλούτου που έχει ως δείκτες μέτρησης των πλεονεκτημάτων του(advantages)²⁶⁵.

Το έργο του Άνταμ Φέργκιουσον μπορεί να γίνει αντιληπτό ως μια προσπάθεια να σώσει τις μοντέρνες κοινωνίες από την διαφθορά. Και επιχειρηματολογεί για να το πετύχει. Στρέφεται στις πρωτόγονες και βάρβαρες κοινωνίες χρησιμοποιώντας τις ως παράδειγμα για ενεργό πνεύμα συνεργασίας μεταξύ κοινωνιών, όπου οι πολίτες αξιολογούνταν για το πνεύμα τιμής, ανδρείας και την σθεναρή συμμετοχή τους στην κοινωνία. Η κατανόηση του για την σχέση αυτή μεταξύ αρετών και τάσης για διαμάχη σε αυτές τις κοινωνίες, παρέχει ένα μοντέλο για το είδος συμμετοχής το οποίο είναι απαραίτητο να εξασφαλίζει την κοινωνική πρόοδο. Σίγουρα ο Φέργκιουσον δεν επαινούσε την τάση για διαμάχη και σίγουρα όχι τους πολέμους, ως καθαυτά αξιόλογα, παρά μόνο πίστευε πως ήταν αναγκαία για την προώθηση των αρετών της τιμής, της ανδρείας και της ενεργούς συμμετοχής στα κοινά. Ακόμα περισσότερο κερδοφόρο είναι η ικανότητα αυτών των αρετών να μετριάζουν την επιθυμία για πλούτη, ισχύ και δόξα. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Φέργκιουσον υποστηρίζει πως οι μοντέρνες κοινωνίες μπορούν να μάθουν από τα πρωτόγονα έθνη σημαντικές αξίες που θα τους βοηθήσουν να αποφύγουν την διαφθορά και θα οδηγήσουν τις μοντέρνες κυβερνήσεις σε επιτυχή πρόοδο. Η κοινωνικής πρόοδος γίνεται κατανοητή μέσα από την πίστη του Φέργκιουσον στην Θεία πρόνοια. Κατόπιν τούτου δίνει έμφαση στην αναγκαιότητα της ενεργούς πολιτικής ζωής και των συγκεκριμένων αρετών της

---

²⁶⁵ Principles II, σ. 501

τιμής (honor), της εγκράτειας (temperance) και του σθένους (fortitude), οι οποίες πηγάζουν από την πίστη του αυτή στην Θεία πρόνοια και την κοινωνική πρόοδο.

Περαιτέρω, υποστηρίζοντας ότι ο δημιουργός έχει εγγυηθεί την καθολική πρόοδο και ότι ο καθένας μπορεί να βοηθήσει σε αυτή την πρόοδο υπηρετώντας αμφότερα το Θεό και την κοινότητά του, ο Φέργκιουσον πιστεύει πως μια ενεργής πολιτική ζωή αποτελεί ύψιστο πολιτικό, ηθικό και θρησκευτικό καθήκον. Κατά συνέπεια, η θρησκευτική κοσμοαντίληψη του Φέργκιουσον προδιαγράφει την δέσμευση του στην πολιτική παράδοση και ειδικότερα στην σημασία της καλλιέργειας των αρετών του πολίτη. Και επιπλέον με την θέσπιση θεσμών οι οποίοι προωθούν την ενεργή ενασχόληση με τα κοινά και διαβεβαιώνουν ότι η πορεία των συμφερόντων εντός κοινωνίας προστατεύεται από αυτούς τους θεσμούς, ο Φέργκιουσον θέλει να προστατεύσει την ατομική προσπάθεια και προσήλωση στο κοινό καλό.

Έχουν διαφανεί στα παραπάνω οι βασικότερες γραμμές της ηθικής φιλοσοφίας του Φέργκιουσον, προκύπτει όμως σ'αυτές μια αντινομία που εύκολα σχηματίζεται στο μυαλό του κάθε προσεκτικού αναγνώστη. Και η αντινομία αυτή προκύπτει από την πίστη του Φέργκιουσον στην ιδέα περί συνεχούς προόδου του ανθρώπου και την ταυτόχρονη ανησυχία του για την επερχόμενη διαφθορά των κοινωνιών. Πώς γίνεται να μας παρουσιάζει από την μία ως μέρος της Θείας πρόνοιας, το γεγονός πως με ακούσιες και μη ηθελημένες πράξεις το ανθρώπινο είδος και οι κοινωνίες οδηγούνται σε συνεχή πρόοδο και ευταξία, ενώ από την άλλη να παρουσιάζεται ο ίδιος προβληματισμένος και πεπεισμένος πως οι σύγχρονες εν κοινωνία σχέσεις των ατόμων τείνουν να οδηγήσουν τα έθνη σε συνθήκες διαφθοράς και απολυταρχίας;

Η σύγχρονη διάνοηση θα ασχοληθεί επισταμένα με την προβληματική αυτή, με τον Forbes D.(1966) να σημειώνει πως το *Δοκίμιο* δεν συμπεριλαμβάνεται στα έργα που συμερίζονται την ιδέα περί προόδου του ανθρώπου. Ο Hamowy R. (1969) θα διαφοροποιηθεί σθεναρά υποστηρίζοντας ακριβώς πως πρέπει να θεωρείται ως κατεξοχήν τέτοιο. Ο Kettler D. (2005) θα θεωρήσει πως ο

Φέργκιουσον ίσως παρουσιάζεται λιγότερο συστηματικός στο σημείο αυτό αφήνοντας φανερά κενά στον συνειρμό του.

Οι απόψεις και τα επιχειρήματα επί του θέματος φυσικά και ποικίλουν και επιλέγω εδώ να παραθέσω δύο αξιέπαινες προσεγγίσεις οι οποίες απαντούν σε αυτή την υποτιθέμενη αντινομία και που αμφότερες σε κάθε περίπτωση δεν παρουσιάζουν τον Φέργκιουσον ως «μη συστηματικό» φιλόσοφο.

i) Η Lissa Hill υποστηρίζει πως η επεξήγηση του ρόλου της θείας πρόνοιας στον Φέργκιουσον, πρέπει να γίνει κατανοητή ενέχοντας το γεγονός ότι η ανθρωπότητα είναι προγραμματισμένη να προοδεύει, ταυτόχρονα όμως ενυπάρχει και τον ενδεχόμενο του ανθρώπινου λάθους το οποίο πηγάζει από την ελεύθερη του βούληση²⁶⁶. Η θεία πρόνοια δηλαδή προίκισε τον άνθρωπο με τρόπο ώστε να προοδεύει συνεχώς μόνο μέσα και από τον συνδυασμό και την λειτουργία της ελεύθερης του βούλησης, την ελευθερία της επιλογής και κρίσης του δηλαδή, υποκινούμενος και από το ένστικτο της φιλοδοξίας (ambition).

ii) Ο Chen S. θα δώσει διαφορετική έμφαση υποστηρίζοντας πως ο Φέργκιουσον κάνει διαχωρισμό μεταξύ παγκόσμιας ιστορίας του ανθρώπου και εθνικής ιστορίας του ανθρώπου. Και ενώ ο Δημιουργός μας εγγυάται την συνεχή πρόοδο σε παγκόσμιο επίπεδο, η πρόοδος του εκάστοτε έθνους δεν είναι εξασφαλισμένη. Και στην περίπτωση αυτή βέβαια ο Φέργκιουσον παρουσιάζεται να αποδέχεται τον ρόλο της Θείας Πρόνοιας. Αλλά όπως θα τονίσει ο Chen, «η κατανόηση των λειτουργιών της Θείας Πρόνοιας από τον Φέργκιουσον, ως το ευμενές και φιλόδοξο σχέδιο του Θεού προς τα έλλογα πλάσματα, δεν πρέπει να μπερδεύεται με τις ιστορίες περί θαυμάτων ή άλλων θεικών παρεμβάσεων στην ανθρώπινη ιστορία²⁶⁷».

Εν κατακλείδι, ο Φέργκιουσον επιθυμεί οι σύγχρονες πολιτισμένες κοινωνίες να ανασύρουν τις αρετές των πρωτόγονων κοινωνιών προκειμένου να

---

²⁶⁶Hill L.(1997), σ. 695.

²⁶⁷Jeng Guo S. Chen, "Providence and Progress: The Religious Dimension in Ferguson's Civil Society," in Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature. V. Merolle (London: Pickering & Chatto, 2008), σ. 172

αποφύγουν με αυτές την επικείμενη διαφθορά. Παρά την προσήλωση του στην ιδέα περί προόδου, ξεπερνά αρκετές από τις υπεραπλουστεύσεις των σύγχρονων του Διαφωτιστών. Για αυτόν το γεγονός της έλλογης φύσης του ανθρώπου και της δυνατότητας της γνώσης, δεν συνεπάγεται απαραίτητως την πρόοδο του, ούτε φυσικά κάποιες κοινωνίες είναι σχεδιασμένες από την θεία πρόνοια να προοδεύουν περισσότερο από άλλες. Θα αφιερώσει τα τελευταία δύο κεφάλαια του *Δοκιμίου* συζητώντας συγκεκριμένα περί της παρακμής και διαφθοράς των κοινωνιών, υποστηρίζοντας ένθερμα πως η κοινωνική πρόοδος βασίζεται πάνω στις αρετές των πολιτών και για να πράττεις το καλό πρέπει να λειτουργείς με πρότυπο τον Θεό. Η ευμένεια του Θεού βεβαίως και εγγυάται την πρόοδο της ανθρωπότητας, αλλά η πρόοδος εξαρτάται επίσης από αυτό το ελεύθερο ανθρώπινο πνεύμα.

Επίλογος

Οι πολύτροπες ευεργετικές λειτουργίες των εθών εγκωμιάζονται από τον Φιλόσοφο σε μια προσπάθεια ανάδειξης της αναπόσπαστης συμβολής τους στην συνεχή πρόοδο των κοινωνιών. Δια μέσου αυτών υποβοηθείται και υλοποιείται η διαδικασία απόκτησης της γνώσης καθώς και η συμπόρευση του ατόμου – πολίτη με τους άγραφους κώδικες και τους θεσμούς του εκάστοτε κοινωνικού του περιβάλλοντος. Περισσότερο όμως θέλει να καταστήσει σαφές την νευραλγική θέση των εθών, τα οποία καθιστούν το άτομο σε μια συνεχή πορεία εκλέπτυνσης και προόδου των λειτουργιών του δια μέσου του αναστοχασμού και της πρακτικής χρήσης των βέλτιστων πολιτικών αρετών που γνώρισε η ανθρωπότητα ανά τους αιώνες. Ο πολίτης μέσα από την ενεργή του συμμετοχή στα τεκταινόμενα της σύγχρονης εμπορικής κοινωνίας, βιώνει μια συνεχή διαδικασία άσκησης του και αυτοβελτίωσης φωτίζοντας συνεχώς σημεία της εκ φύσεως άγνοιας του. Και τείνοντας να γνωρίζει πως το δικό του συμφέρον πηγάζει από το συμφέρον της κοινωνίας, υιοθετεί ευμενείς συμπεριφορές οι οποίες και αποτελούν την απάντηση του στην επιζήτηση της ευτυχίας. Εν κατακλείδι, αναγνωρίζεται πως

οι νόμοι της Θείας πρόνοιας σε συνδυασμό με την ελεύθερη βούληση του ατόμου, διασφαλίζουν σε κάθε περίπτωση την συνεχή πρόοδο των κοινωνιών, υποβοηθούμενα από την ζωντάνια του εθνικού φρονήματος και την καλλιέργεια του συλλογικού πνεύματος.

Ο σύγχρονος αναγνώστης εύκολα θα βρει τις φοβίες και θεωρήσεις του Φιλοσόφου ενδιαφέρουσες και ανατριχιαστικά επίκαιρες, εάν αναλογιστεί μάλιστα πως έχουν περάσει σχεδόν δύο αιώνες από τότε. Τα σχετικά με το έργο του Φέργκιουσον μελετήματα, τα οποία και συνεχώς αναδύονται από την παγκόσμια ακαδημαϊκή κοινότητα, μας οδηγούν να επαναπροσδιορίσουμε την θέση του στην ευρύτερη ιστορία των ιδεών και να αναλογιστούμε το μέγεθος και την σημασία των διδαγμάτων και προτροπών του.

Στο φιλοσοφικό γεγονός του σκωτικού Διαφωτισμού, ο Άνταμ Φέργκιουσον αναμφισβήτητα χαρακτηρίζεται ως μια ιδιαίτερα επιβλητική μορφή με μια μοναδική δυναμική απέναντι στη Θεία κτίση, προτρέποντας με κάθε τρόπο τα άτομα σε απόκτηση γνώσης, συνεχή πρόοδο και επιδίωξη ευτυχίας. Ανάλογα σχετική και η επιτάφια επιγραφή του, η οποία θα μπορούσε να αποτελεί δίκη του έμπνευση: «Εμείς των οποίων τα οστά μας βρίσκονται θαμμένα εδώ, έχουμε βαδίσει όπως και εσύ αυτό το στάδιο της γης και είδαμε αυτά τα έργα του Θεού από την Γη μέχρι τον Ουρανό. Η θέα είναι μεγαλειώδης. Τώρα είναι η σειρά σου. Απόλαυσε το και να είσαι ευτυχισμένος».

Βιβλιογραφία

1. Ferguson A. (1966), *An essay on the history of civil society 1767*, Edinburgh university press
2. Ferguson A. (1973), *Principles of Moral and Political Science 1792*, 2 vols. New York: AMS Press, INC,
3. Ferguson Adam (1994), *institutes of moral philosophy 1769*, Edinburgh
4. Ferguson Adam (2017), *Reflections previous to the establishment of a militia 1756*, Andesite Press, London,
5. Hume D. (1978), *A Treatise of Human Nature 1738*, Selby-Bigge, revised by P.H.Nidditch, Oxford:Clarendon Press
6. Δρόσος Διονύσης Γ. (2008), *Αρετές και συμφέροντα, η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Αθήνα, εκδ.Σαββάλας, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
7. Δρόσος Διονύσης Γ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*, Αθήνα,εκδ.Νήσος
8. Forbes Duncan (1966), "Introduction" στο *An Essay on the History of Civil Society 1767*, Edinburgh: Edinburgh University Press
9. Hamowy Ronald (1969), *The social and political philosophy of Adam Ferguson: A commentary on his "Essay on the history of civil society"* Chicago Phd .
10. Hamowy Ronald (1987), *The Scottish Enlightenment and the Theory of Spontaneous Order*, Carbondale: Southern Illinois University Press
11. Hamowy Ronald (2005), *The political Sociology of Freedom: Adam Ferguson and F.A.Hayek*, Northampton, Massachusett:Eward Elgar
12. Hill Lissa (2006), *The passionate society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, Dresden, Springer
13. Kettler David (2005), *Adam Ferguson: his social and political thought*, New Jersey , Transaction Publishers
14. Lehmann W.C. (1930), *Adam Ferguson and the beginnings of modern Sociology*, New York: Columbia University Press
15. Nicolai Katherine Cecilia (2011), *'The Scottish Cato?; a re-examination of Adam Ferguson's engagement with classical antiquity*, University of Edinburgh PhD
16. Nordeen Patricia Diane (2003), *"Adam Ferguson on Civil Society: Enlightenment, Community and the Market"*, Yale University Phd
17. Oz-Salzberger Fania (1995), *Translating the Enlightenment: Scottish Civic Discourse in Eighteenth-Century Germany*, Oxford Clarendon Press
18. Oz-Salzberger Fania (1995), "Introduction," στο *An Essay on the History of Civil Society by Adam Ferguson*, Cambridge: Cambridge University Press

19. Pocock J.G.A. (1975), *The Machiavellian Moment*, Princeton: Princeton University Press
20. Sher Richard (1985), *Church and University in the Scottish Enlightenment: The Moderate Literati of Edinburgh*, Edinburgh University Press
21. Testa Denise Ann (2007), *A bastard Gaelic man: Reconsidering the Highland roots of Adam Ferguson*, University of western Sydney Phd
22. Christie Leann Maloyed (2010), *The Religious Foundation of Civic Virtue*, Texas A & M University, Pdh
23. Jeng Guo S. Chen, "Providence and Progress: The Religious Dimension in Ferguson's Civil Society," in E. Heath and V. Merolle, *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature* (London: Pickering & Chatto, 2008)
24. Iain Mc Daniel (2013), *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment: The Romans past and Europe's Future*. Cambridge, Harvard University press.
25. E. Heath and V. Merolle (2008), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, London: Pickering & Chatto.
26. Wells J. Daniel (1997), *The Scottish Literati and the Problem of Scottish National Identity*, University of Western Ontario, London, Phd
27. Allan David (1993), *Virtue, Learning and the Scottish Enlightenment. Ideas of Scholarship in Early Modern History*, Edinburgh University Press
28. Craig F. Smith, «Adam Ferguson and the Danger of Books», *Journal of Scottish Philosophy* 4, 2006
29. Gordon Graham, «Adam Ferguson as a moral philosopher», article στο *Royal Institute of Philosophy*, volume 88/ issue 4, 2013
30. Hill Lissa, «Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline», *History of political thought*, 18(4): 677-706 ,1997
31. Sher Richard, «Ferguson, Smith and the problem of National Defence», *journal of Modern History*, issue 61 June, 1989.
32. Wright P. John, «Ideas of Habit and Custom in early modern philosophy», *Journal of the British Society for phenomenology*, vol. 42, No.1, January 2011, Central Michigan University.